

Αρχείο

Δελτίο
ενημέρωσης και
επιστημονικού
προβληματισμού
του Τμήματος
Πολιτικής
Επιστήμης του
Πανεπιστημίου
Κρήτης

Τεύχος 1
Ρέθυμνο,
Δεκέμβριος 2025

Αρχείο

Δελτίο ενημέρωσης και επιστημονικού προβληματισμού του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης

ISSN: 3057-5575

Η περιοδική έκδοση Αρχείο φιλοδοξεί να αποτελέσει ένα πλαίσιο συζήτησης και κριτικής για συγγράμματα από το ευρύτερο πεδίο των κοινωνικών επιστημών. Δεδομένου ότι ο βίος ενός βιβλίου δεν εξαντλείται στο περιεχόμενο που περικλείεται από το εξώφυλλό του, αλλά διευρύνεται, νοσηματοδοτείται και εμπλουτίζεται με την πορεία του μέσα στην ιστορία, και με τις αντιδράσεις που προκαλεί, η βιβλιοκριτική αποτελεί συστατικό στοιχείο μιας κριτικής δημοσιότητας ήδη από τις ιστορικές απαρχές της. Με το εγχείρημα αυτό επιχειρείται μια συμβολή στη διεύρυνση και εμβάθυνση του κριτικού διαλόγου στην Ελλάδα, μέσα και πέρα από το πλαίσιο της πανεπιστημιακής έρευνας και διδασκαλίας.

Το Αρχείο παρουσιάζει και σχολιάζει συγγράμματα των κοινωνικών επιστημών, δημοσιευμένα στα ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά και γερμανικά. Διευθύνεται από πενταμελή συντακτική επιτροπή μελών του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η επιτροπή αποφασίζει την έγκριση ενός κειμένου προς δημοσίευση κατόπιν αξιολόγησης. Κάθε συντάκτρια και συντάκτης είναι αποκλειστικά υπεύθυνοι για το περιεχόμενο των δημοσιευμάτων τους. Κάθε τεύχος αναρτάται στον ιστότοπο του Πανεπιστημίου Κρήτης, και είναι ελεύθερα διαθέσιμο. Το κείμενο θα πρέπει να μην υπερβαίνει τις 3.000 λέξεις, θα πρέπει να χρησιμοποιεί τον τρόπο βιβλιογραφικών παραπομπών του Σικάγο, και να αποστέλλονται ως αρχεία .doc(x) στην ηλεκτρονική διεύθυνση polar@pol.soc.uoc.gr. Ταχυδρομική διεύθυνση: Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο, 74100.

Συντακτική Επιτροπή: Αντώνης Αγγελάκης – Θανάσης Γκιούρας – Γιάννης Καραγιάννης – Γεράσιμος Κάρουλας – Γιάννης Κουμπουρλής

Ρέθυμνο, Δεκέμβριος 2025

Περιεχόμενα πρώτου τεύχους

Η κριτική στη θεωρησιακότητα και η εμπειρία της εξαθλίωσης Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA). Πρώτη ενότητα, τόμος 4: Karl Marx / Friedrich Engels: Έργα, άρθρα, σχέδια. Τέλη Αυγούστου 1844 έως Απρίλιο 1846. 2022 – Θανάσης Γκιούρας	9
Οι σχέσεις εξουσίας ως τέχνες αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας. Τζέϊμς Σ. Σκοτ, Κυριαρχία και οι τέχνες της αντίστασης. Κρυφές μαρτυρίες, 2024 (μτφρ: Βαγγέλης Πούλιος) – Γιάννης Καραγιάννης	18
Σχόλια στην σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία και στον Fr. Nietzsche Rebecca Bamford, / Allison Merrick, επιμ. 2022. <i>Nietzsche and Politicized Identities</i> . SUNY Press – Martin A. Ruehl, / Corinna Schubert, επιμ. 2023. <i>Nietzsches Perspektiven des Politischen</i> . – Dmitri G. Safronov, 2023. <i>Nietzsche's Political Economy</i> . – Δημήτρης Καστρίτης	29
Το Δελτίο του Αρχείου	
Βιβλία των: Ξένια Μαρίνου / Έρβιν Σέχου / Μαρία Μαρκαντωνάτου	42

Η κριτική στη θεωρησιακότητα και η εμπειρία της εξαθλίωσης

Θανάσης Γκιούρας

Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA).
Πρώτη ενότητα, τόμος 4: Karl Marx / Friedrich Engels: Έργα, άρθρα, σχέδια. Τέλη Αυγούστου 1844 έως Απρίλιο 1846. Επιμέλεια Regina Roth και Christine Weckwerth. Έκδοση του Διεθνούς Ιδρύματος Marx-Engels (IMES), Άμστερνταμ. Βερολίνο / Βοστόνη, De Gruyter Akademie Forschung 2022. 2 τόμοι, 1640 σελίδες.

Μέσα από όλες τις δυσχέρειες που συναντά ένα έργο μακράς διαρκείας, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για την κριτικά επιμελημένη έκδοση ενός ογκώδους και ιδιαίτερα απαιτητικού υλικού, το εγχείρημα της έκδοσης των Απάντων του Karl Marx και Friedrich Engels, γνωστό με το χαρακτηριστικό ακρωνύμιο MEGA (Marx-Engels-Gesamtausgabe) συνεχίζει επιτυχώς την πορεία του. Μετά από την ολοκλήρωση της ενότητας των χειρογράφων για το Κεφάλαιο, το επιτελείο των MEGA έχει στραφεί στην σταδιακή δημοσίευση τόμων από τις υπόλοιπες ενότητες: τις κριτικές, πολιτικές και δημοσιογραφικές καταγραφές, τις χειρόγραφες και ανέκδοτες σημειώσεις, την αλληλογραφία. Αναφορικά με την πρώτη ενότητα, κομβικό σημείο (το οποίο πέρασε απαρατήρητο στην Ελλάδα), ήταν η δημοσίευση του τόμου I/5, ο οποίος περιείχε όλα τα χειρόγραφα της περιβόητης Γερμανικής ιδεολογίας, το 2017. (Λόγω της μεγάλης γραμματολογικής σημασίας της εν λόγω έκδοσης θα επιστρέψουμε σ' αυτήν εν ευθέτω χρόνω με ένα σχόλιο). Η σειρά συμπληρώνεται πλέον από τον τόμο I/4, ο οποίος περιέχει κείμενα της ίδιας περίπου περιόδου με την Γερμανική ιδεολογία, τα σημαντικότερα εκ των οποίων είναι προ πολλού γνωστά στο ενδιαφερόμενο αναγνωστικό κοινό παγκοσμίως.

Ο τόμος I/4 περιέχει την απαρχή και τα πρώτα βήματα της συνεργασίας μεταξύ Marx και Engels, η οποία επρόκειτο να εκταθεί ουσιαστικά σε όλο τον 19ο αιώνα – ακόμη και μετά τον θάνατο του Marx, καθώς ο Engels μέχρι και το έτος του δικού του θανάτου, το 1895, ασχολείται κατά κύριο λόγο με την επιμέλεια και έκδοση κειμένων του φίλου και συνεργάτη του. Τα σημαντικότερα έργα που περιλαμβάνονται στον εν λόγω τόμο είναι η *Αγία Οικογένεια*, η πρώτη συστηματική αντιπαράθεση με εκπροσώπους της λεγόμενης νεοεγγελιανής διάνοησης, κυρίως γύρω από τον Bruno Bauer, δημοσιευμένη τον Φεβρουάριο του 1845· έτερο έργο είναι η πρώτη μονογραφία του Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, δημοσιευμένη το ίδιο έτος.

Από μια μακροσκοπική θεώρηση, η οποία προσφέρεται από τον 21ο αιώνα, μπορεί σχηματικά να υποστηριχτεί πως τα δύο αυτά έργα οριοθετούν (χωρίς να εξαντλούν) την πορεία της κριτικής που θα ακολουθήσουν, μέσα από έναν ιδιάζοντα καταμερισμό εργασίας, οι δύο στοχαστές τις δεκαετίες που θα ακολουθήσουν. Μέσα από την αφετηρία της – ρητά επηρεασμένης από την ανθρωπολογική αντίληψη του Ludwig Feuerbach – η *Αγία Οικογένεια*, κατά βάση ένα έργο του Marx, θα κορυφώσει ήδη με τον τίτλο της τις κριτικές αντιπαραθέσεις της νεοεγγελιανής διάνοησης, το κομβικό στοιχείο των οποίων δεν είναι πρωτίστως οι διαφοροποιήσεις στο πολιτικό πεδίο (αυτές θα προκύψουν σε ένα δεύτερο βήμα, κυρίως αναφορικά με τη στάση του Arnold Ruge), αλλά οι διαφορετικές αλληλοδιαδεχόμενες και αλληλοαποκλειόμενες αντιλήψεις περί της ‘πραγματοποίησης’, δηλαδή της διαμόρφωσης του πραγματικού στο πεδίο των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Προς τούτο είναι ενδεικτική εδώ η εναρκτήρια παράγραφος του εν λόγω συγγράμματος: «Ο πραγματικός ανθρωπισμός δεν έχει στη Γερμανία κανέναν πιο επικίνδυνο εχθρό από την πνευματοκρατία ή τον θεωρησιακό ιδεαλισμό, ο οποίος στη θέση του πραγματικού ατομικού ανθρώπου θέτει την “αυτοσυνείδηση” ή το “πνεύμα”, και διδάσκει μαζί με τον Ευαγγελιστή: “τὸ μὲν πνεῦμα πρόθυμον, ἡ δὲ σὰρξ ἀσθενής”. Εννοείται, ότι αυτό το άσαρκο πνεύμα έχει πνεύμα μόνο στη φαντασία του. Αυτό που καταπολεμούμε στην κριτική του Bauer, είναι ακριβώς η θεωρησιακότητα που αναπαράγεται ως γελοιογραφία. Την θεωρούμε ως την πληρέστερη έκφραση της χριστιανο-γερμανικής αρχής, η οποία κάνει την τελευταία προσπάθειά της, μετατρέποντας την ίδια “την κριτική” σε μια υπερβατική δύναμη». Η κριτική συνεπώς της θεωρησιακότητας, και μάλιστα μιας θεωρησιακότητας η οποία φιλοδοξεί να υπερβεί τις συστηματικές προδιαγραφές του εγγελιανού φιλοσοφικού συστήματος, αποτελεί τον στόχο του εν λόγω έργου, το οποίο μπορεί να διαβαστεί και ως παρωδία μιας φαινομενολογίας του πνεύματος, παρουσιάζοντας μέσα από διάφορες οπτικές, χαρακτήρες πραγματικούς και πεζογραφικούς, ως φορείς αντίστοιχων θεω-

ρησιακών στάσεων – και επιχειρηματολογώντας από την πλευρά του ‘πραγματικού ανθρωπισμού’. Ενώ ο στόχος της κριτικής είναι οι εν λόγω πεποιθήσεις και αναπτύξεις του κύκλου των αδελφών Bauer, το βασικό πλαίσιο της είναι η σφαίρα της δημοσιότητας, περιλαμβάνοντας κείμενα φιλοσοφικής όσο και λογοτεχνικής αξίωσης. Από τα δεύτερα, μέσα από την κριτική του Marx θα απαθανατιστεί το μυθιστόρημα του Eugène Sue *Τα μυστήρια των Παρισίων*, δημοσιευμένο το 1842, και διάσημο ήδη την περίοδο αυτή.

Πέρα από διάσπαρτες, επιστολογραφικές κυρίως, διατυπώσεις, η αρχική κριτική του Marx στον Bauer, με τίτλο *Για το εβραϊκό ζήτημα*, θα δημοσιευτεί στις αρχές του 1844 στη *Γερμανο-γαλλική Επετηρίδα*, ως απάντηση σε δημοσιεύσεις του Bruno Bauer για το εβραϊκό ζήτημα. Ο Marx δεν θα αναφερθεί στο διμερές αυτό κείμενο τις υπόλοιπες δεκαετίες, αλλά αυτό το ίδιο θα αποκτήσει σημαντικές διαστάσεις πρόσληψης τον 20ό αιώνα, καθώς, ενδεικτικά, θα ενταχθεί αφενός σε ένα γραμματολογικό πλαίσιο κριτικής πρόσληψης των δικαιωμάτων του ανθρώπου, όπως αυτά έχουν διατυπωθεί κυρίως από τη Γαλλική Επανάσταση, και αφετέρου – μέσα από επιδέξια μεροληπτικές αναγνώσεις – θα χρησιμεύσει ως πρώτη ύλη για τον χαρακτηρισμό (και) του Marx ως αντισημίτη. Εν προκειμένω, λίγοι σχολιαστές θα στραφούν στη μελέτη των αρχικών αναπτύξεων, που αποτελούν την αφορμή για την κριτική του Marx, δηλαδή στα κείμενα του Bruno Bauer για τους Εβραίους. Εκεί βεβαίως, μπορεί να βρει κανείς όχι απλά αιτιάσεις για την αρνητική στάση των Εβραίων στη σύγχρονη κοινωνία («Κανένας Εβραίος δεν κατάφερε κάτι αποφασιστικό στην κριτική, κανένας ενάντια της»), αλλά και σκληρούς χαρακτηρισμούς για συγκεκριμένες πρακτικές Εβραίων στη Γερμανία, όπως φέρ’ ειπείν η χριστιανική βάπτισμα με σκοπό την κοινωνική αποδοχή και ενσωμάτωση. Αποτελεί ιδιαίτερα χαρακτηριστική στάση του Marx, ότι στην απάντησή του δεν ασχολείται διόλου με αυτές τις διατυπώσεις του Bauer, οι οποίες, θα μπορούσε να υποστηριχτεί, τον έθιγαν προσωπικά, καθώς ο πατέρας του, Heinrich Marx, είχε προχωρήσει σε βάπτισμα (δική του και των τέκνων του), για να μπορέσει να συνεχίσει να ασκεί το δικηγορικό επάγγελμα. Ο Marx θα επιμείνει, τόσο στο *Εβραϊκό ζήτημα* όσο και στην *Αγία Οικογένεια*, να ερμηνεύει το εβραϊκό ζήτημα με πολιτικούς όρους – τα θεολογικά ζητήματα ερμηνεύονται με εννοιολογία ενός πεδίου διαφορετικού από τη θεολογία (δηλαδή ενός πεδίου της πραγματικότητας). Όσο για την περιβόητη σχέση των Εβραίων με το χρήμα και τη χρηματική οικονομία, θα πρέπει και εδώ – όπως σε κάθε παρόμοια περίπτωση – να ληφθεί υπόψη ο συγκεκριμένος ιστορικός ορίζοντας, ενόψει του οποίου η κριτική διάνοηση προσπαθεί να ερμηνεύσει τις επιπτώσεις των κοινωνικών μετατροπών που συνοδεύουν τον εκχρηματισμό της οικονομίας: χαρακτηριστικό προς τούτο

είναι το συγκαρινό κείμενο του Moses Heß *Περί του χρήματος*, το οποίο θα δημοσιευθεί το 1845.¹

Η κριτική αυτή του Marx θα συνεχιστεί στην *Αγία Οικογένεια*. Καθώς η προσδοκώμενη από τον Marx απάντηση του Bauer στην κριτική του πρώτου (στο *Εβραϊκό ζήτημα*) δεν θα εμφανιστεί τους επόμενους μήνες, ο Marx θα αποφασίσει μαζί με τον Engels, μετά την δεύτερη και καθοριστική συνάντησή τους στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1844, να υποβάλλουν σε συστηματική κριτική την *Γενική Γραμματολογική Εφημερίδα* (*Allgemeine Literatur-Zeitung*), η οποία εκδίδεται από τον Bruno Bauer και τους αδελφούς του, Edgar και Egbert (η τριάδα αυτή των αδελφών αποτελεί την ιστορική βάση της επίσης τριαδικής Αγίας Οικογένειας). Το αποτέλεσμα θα είναι ένα σύγγραμμα που καταλαμβάνει 210 σελίδες στον εν λόγω τόμο των *Απάντων*. Εδώ θα αναπτυχθεί πλέον σε πληρότητα τόσο η κριτική απόρριψη της θεωρησιακότητας και της κρυφής ή πρόδηλης θεολογίας, όσο και η ειρωνική αντιμετώπιση του εκάστοτε αντιπάλου. Ο αναγνώστης και η αναγνώστρια ξαναβρίσκουν εδώ μοτίβα κριτικής που έχουν διατυπωθεί ήδη στο *Εβραϊκό ζήτημα*: «Μια κύρια ενασχόληση της απόλυτης κριτικής [= B. Bauer] έγκειται στο να τοποθετεί όλα τα επίκαιρα ζητήματα στη σωστή θέση τους. Δεν απαντά δηλαδή στα πραγματικά ερωτήματα, παρά παρεισάγει εντελώς άλλα ερωτήματα. Όπως κάνει τα πάντα, έτσι πρέπει και να κάνει αρχικά τα “επίκαιρα ζητήματα”, να τα κάνει δικά της, κριτικά-κριτικά ερωτήματα. Εάν επρόκειτο για τον Ναπολέοντιο Κώδικα, τότε αυτή θα αποδείκνυε πως ουσιαστικά πρόκειται για την “Πεντάτευχο”. Η θέση της στα “επίκαιρα ζητήματα” είναι η κριτική παραποίηση και παραμόρφωσή τους. Έτσι διέστρεψε και το “Εβραϊκό ζήτημα” με τέτοιο τρόπο, ώστε δεν χρειάστηκε να εξετάσει την πολιτική χειραφέτηση, για την οποία πρόκειται στο ζήτημα αυτό, παρά αρκέστηκε με μια κριτική της εβραϊκής θρησκείας και με μια περιγραφή του χριστιανο-γερμανικού κράτους». Η κριτική του Marx στον Bruno Bauer είναι συστηματική, χωρίς να περιορίζεται διόλου στα κείμενα για το εβραϊκό ζήτημα, αλλά επεκτείνεται σε μεγάλο μέρος του μέχρι τότε έργου του ριζοσπάστη θεολόγου. Στο πλαίσιο αυτό θα αναφερθεί και στο πρόσφατο για την εποχή σύγγραμμα του Bauer *Ο αποκαλυμμένος Χριστιανισμός*. Μια ενθύμηση στο 18ο αιώνα και μια συμβολή στην κρίση του 19ου (*Das entdeckte Christentum. Eine Erinnerung an das achtzehnte Jahrhundert und ein Beitrag zur Krisis des neunzehnten*, Ζυρίχη 1843). Το έργο αυτό είχε κατασχεθεί ήδη στον τόπο εκτύπωσής του, στο πλαίσιο των αντιδράσεων για το κριτικό έργο του Strauß για τον βίο του Ιησού. Ο Marx είχε καταφέρει να αποκτήσει ένα από τα ελάχιστα αντίτυπα που διέφυγαν της

¹ Το κείμενο αυτό, όπως και το μαρξικό *Εβραϊκό ζήτημα*, περιλαμβάνεται στην Ανθολογία 1840 που αναφέρεται στην προηγούμενη υποσημείωση.

κατάσχεσης, αξιοποιώντας το απόκτημά του στην κριτική της Αγίας Οικογένειας.

Πέρα ωστόσο από την αντιπαράθεση με τον κύκλο των αδελφών Bauer, η οποία θα καταπλακωνόταν από τα ιστορικά συμβάντα των επόμενων δεκαετιών του 19ου αιώνα μέχρις σημείου να γίνει ακατανόητη ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα, η Αγία Οικογένεια θα αποκτούσε ιδιαίτερη σημασία, από τον 20ό αιώνα, καθώς θα θεωρούνταν ως αφετηριακό πλαίσιο για μια ιστορία της υλιστικής φιλοσοφίας. Η αφορμή γι' αυτό θα ήταν οι παραθέσεις του υποκεφαλαίου με τίτλο *Κριτική μάχη ενάντια στον γαλλικό υλισμό*, από το έκτο κεφάλαιο του συγγράμματος. Γενιές μαρξιστών θα ακολουθούσαν τις συνοπτικές παραθέσεις του Marx για τον αγγλικό και γαλλικό υλισμό ως οδοδείκτες για μια ιστορία της φιλοσοφίας, βάζοντας – ως εθισται – παράμερα έτερες ιστορικές αναπτύξεις. Η τάση αυτή ενισχύθηκε συν τοις άλλοις από τη δημοσίευση των σημειώσεων του Λένιν για την Αγία Οικογένεια (τόμ. 29 της ελληνικής έκδοσης των Απάντων), όπου το εν λόγω υποκεφάλαιο χαρακτηρίζεται «ένα από τα πολυτιμότερα του βιβλίου... Το κεφάλαιο αυτό είναι ένα σύντομο δοκίμιο της ιστορίας του γαλλικού υλισμού. Εδώ θα έπρεπε να αντιγραφεί ολόκληρο το κεφάλαιο από την αρχή ως το τέλος, περιορίζομαι όμως σε μια σύντομη περίληψη του περιεχομένου του» (ό.π., σ. 28). Έπρεπε να περάσουν κάποιες δεκαετίες έως ότου ο Olivier-René Bloch δημοσιεύσει το 1977 στο περιοδικό *La Pensée* (τχ. 191) το άρθρο «Marx, Renouvier, et l'histoire du materialisme», αποδεικνύοντας πως ο Marx είχε στο σημείο αυτό χρησιμοποιήσει με μεγάλη ελευθερία παραθέματα και αναπτύξεις από το εγχειρίδιο του Charles Renouvier, *Manuel de philosophie moderne*, που είχε δημοσιευθεί στο Παρίσι το 1842 – αυτό εξηγεί και την αναφορά σε έναν «Γάλλο συγγραφέα» στο εν λόγω υποκεφάλαιο, από τον οποίο ο Marx παραθέτει ένα παράθεμα κατ' εξαίρεση εντός εισαγωγικών. Ο Marx είχε συνδυάσει τα λεγόμενα του Renouvier πολύ πιθανόν με αντίστοιχες παραθέσεις από τα συγγράμματα του Feuerbach για την ιστορία της φιλοσοφίας, παρουσιάζοντας έτσι την δική του εκδοχή για την ιστορία της φιλοσοφίας στην πρώιμη νεωτερικότητα.

Η δημοσίευση της Αγίας Οικογένειας θα απασχολήσει τόσο τον Τύπο όσο και το επιστολογραφικό δίκτυο στο οποίο εμπλέκονται οι συντάκτες της. Ο Bruno Bauer θα σπεύσει εν τέλει να απαντήσει στην κριτική που έχει διατυπωθεί εναντίον του στην Αγία Οικογένεια, με το βιβλιοκριτικό δοκίμιο *Χαρακτηρισμός του Ludwig Feuerbach* (*Charakteristik Ludwig Feuerbachs*. Wigands Vierteljahrsschrift, 3ος τόμος, 1845). Στο κείμενο αυτό η βασική κριτική απευθύνεται στον Ludwig Feuerbach, απορρίπτοντας την ανθρωπολογική κριτική της θρησκείας ως υποκατάστατο θεολογίας. Προς το τέλος του κειμένου, ο

Bauer – βασισμένος σε μια ανώνυμη (ευνοϊκή) βιβλιοκριτική της Αγίας Οικογένειας στο περιοδικό Βεστφαλικό Ατμόπλοιο, και όχι σε ανάγνωση του συγγράμματος καθεαυτού – θα κατατάξει τους Marx και Engels στη χορεία των επιγόνων του Feuerbach, και επιπλέον θα διαπιστώσει πως δεν έχουν εννοήσει τι είναι η κριτική. Ο Marx και ο Engels θα απαντήσουν στην κριτική αυτή με το σύντομο άρθρο *Ενάντια στον Bruno Bauer* (περιέχεται στον τόμο), το οποίο θα δημοσιευθεί στο περιοδικό Καθρέφτης της κοινωνίας τον Ιανουάριο του 1846 (για το εν λόγω περιοδικό βλ. παρακάτω). Ωστόσο, η αντιπαράθεση αυτή, σε συνδυασμό με την πληροφορία από την πλευρά του τότε συνεργάτη Moses Heß, ότι υπάρχουν χρηματοδότες από τη Βεσφαλία, πρόθυμοι να συμβάλλουν στη δημοσίευση ενός τριμηνιαίου περιοδικού, θα ωθήσει τους δύο συνεργάτες στο σχεδιασμό ενός τέτοιου εκδοτικού εγχειρήματος που θα λάβει το όνομα Γερμανική ιδεολογία – και θα παραμείνει εντέλει απραγματοποίητο, κυρίως για οικονομικούς λόγους.

Σ' αυτή τη φάση της βιογραφικής και ερευνητικής πορείας του Marx και του Engels η κριτική στη θεωρησιακότητα ή, όπως διατυπώνεται συχνά, στη φιλοσοφία, συνδυάζεται με μια εμφαντική στροφή στην (εμπειρική) πραγματικότητα ως βάση της νόησης και ως πλαισίου που παρέχει τα τελικά κριτήρια αποτίμησης των φιλοσοφικών εννοιολογημάτων. Υπό την οπτική αυτήν – η οποία δεν θα μείνει αμετάβλητη, τουλάχιστον για τον Marx, τα χρόνια που θα ακολουθήσουν – αποκτά ιδιαίτερη σημασία η πρώτη μονογραφία του τότε εικοσιπεντάχρονου Friedrich Engels Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία. Στη βάση ιδίας εποπτείας και πρωτότυπων πηγών (*Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen*). Το σύγγραμμα αυτό, δημοσιευμένο το 1845 στη Λιψία, επρόκειτο να είναι η πρώτη εν γένει συστηματική καταγραφή του αναφερθέντος αντικείμενου, συνδυασμένη τόσο με μια ιστορική προοπτική όσο και με ηθικοπολιτικές διατυπώσεις από την πλευρά του συντάκτη του. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος θα τονίζε στον Πρόλογο: «Στη διάρκεια εικοσιενός μηνών είχα την ευκαιρία να γνωρίσω από κοντά το αγγλικό προλεταριάτο, τις προσπάθειές του, τα δεινά και τις χαρές του, με προσωπική εποπτεία και προσωπική επαφή, και συγχρόνως να συμπληρώσω την εποπτεία μου με τη χρήση των απαραίτητων πρωτότυπων πηγών. Αυτό που είδα, άκουσα και διάβασα, βρίσκεται επεξεργασμένο στο ανά χείρας σύγγραμμα. Είμαι έτοιμος να δω όχι μόνο τη σκοπιά μου αλλά και τα γεγονότα που παρουσιάζονται, να δέχονται επίθεση από πολλές πλευρές, ιδιαίτερα εάν το βιβλίο μου πέσει στα χέρια Άγγλων. Γνωρίζω επίσης καλά, πως θα μπορεί κανείς να μου υποδείξει εδώ κι εκεί ένα ασήμαντο σφάλμα, το οποίο σε ένα τέτοιο αντικείμενο και με τις πολυσχιδείς προϋποθέσεις του δεν θα μπορούσε να το αποφύγει ακόμη και ένας Άγγλος, πολύ δε περισσότερο καθώς στην ίδια την Αγγλία δεν υπάρχει εισέτι

ούτε ένα έργο, το οποίο, όπως το δικό μου, να πραγματεύεται όλους τους εργάτες· δεν διστάζω όμως ούτε στιγμή να προκαλέσω την αγγλική αστική τάξη, να μου υποδείξει ένα σφάλμα σε έστω ένα και μοναδικό δεδομένο που να έχει σημασία για τη σκοπιά του όλου – να μου το υποδείξει με εξίσου πρωτότυπα τεκμήρια, όπως το έχω παρουσιάσει εγώ.

Η παρουσίαση των κλασικών καταστάσεων του προλεταριάτου του βρετανικού βασιλείου – ιδιαίτερα δε την παρούσα στιγμή – έχει ιδιαίτερα για τη Γερμανία μεγάλη σημασία. Ο γερμανικός σοσιαλισμός και κομμουνισμός έχει ξεκινήσει περισσότερο από κάθε άλλον από θεωρητικές προϋποθέσεις· εμείς οι Γερμανοί θεωρητικοί γνωρίζαμε εισέτι ελάχιστα πράγματα για τον πραγματικό κόσμο, για να μπορέσουν οι πραγματικές σχέσεις να μας ωθήσουν σε μεταρρυθμίσεις αυτής της “κακής πραγματικότητας”. Από τους επίσημους εκπροσώπους αυτών των μεταρρυθμίσεων σχεδόν κανένας άλλος δεν κατέληξε στον κομμουνισμό εκτός από την φοιερμπαχιανή διάλυση της εγγελιανής θεωρησιακότητας».

Βεβαίως, η αναγνώστρια και ο αναγνώστης αυτού του μέχρι σήμερα αξιανάγνωστου (όχι μόνο λόγω του ύφους του) συγγράμματος δεν θα δυσκολευτεί να εννοήσει την μεγάλη στροφή του συντάκτη του στην περιγραφή και ανάλυση αγρίως εμπειρικών καταστάσεων, οι οποίες, συν τοις άλλοις, προοικονομούν ερωτηματοθεσίες, οι οποίες δεκαετίες αργότερα θα θεμελιώσουν το πεδίο της λεγόμενης αστεακής κοινωνιολογίας. Ωστόσο, μια αφελής εμμονή στην εμπειρική πραγματικότητα ως πλαίσιο που εμπεριέχει τα κριτήρια της αλήθειας του υπό ανάλυση πεδίου, δεν θα τιμούσε τον νεαρό Engels, ο οποίος, όπως ρητά τονίζει ο ίδιος, συνδύασε την ‘ιδία εποπτεία’ του με την μελέτη ‘πρωτότυπων’ πηγών: «Αυτό που είδα, άκουσα και διάβασα [δική μου έμφαση, Θ. Γ.]». Η ιστορική πλαισίωση του εκάστοτε αντικειμένου θα παραμείνει ένα από τα χαρακτηριστικά και ισχυρά σημεία του Engels μέχρι κυριολεκτικά το τέλος του βίου του.

Η δημοσίευση αυτών των γνωστών συγγραμμάτων συνοδεύεται από την πρώτη διεξοδικά επιμελημένη δημοσίευση ενός μαρξικού χειρογράφου 44 σελίδων, το οποίο περιέχει μια συστηματική κριτική της θεωρίας των παραγωγικών δυνάμεων ενός έθνους, όπως την έχει διατυπώσει το πρώτο μισό του αιώνα ο Friedrich List. Είναι σαφής και εδώ η κριτική αιχμή στο πεδίο της εννοιολόγησης, όπως – ακόμη – το φοιερμπαχιανό ίχνος της ανάλυσης (παρόλο που στις αρχές του ίδιου έτους έχουν καταγραφεί οι περιβόητες θέσεις στον Feuerbach). Ένα μικρό δείγμα επ’ αυτού: «Για να διαλύσει κανείς την μυστικιστική ομίχλη που περιβάλλει την “παραγωγική δύναμη”, αρκεί να συμβουλευτεί οποιαδήποτε στατιστική. Γίνεται εκεί λόγος για υδροδύναμη, για ατμοδύναμη, για ανθρωποδύναμη, για ιπποδύναμη. Όλες αυτές είναι

“παραγωγικές δυνάμεις”. Αποτελεί άραγε μια μεγάλη αναγνώριση του ανθρώπου, να αναφέρεται μαζί με το άλογο, τον ατμό και το νερό ως “δύναμη”; Στο παρόν σύστημα, όπου μια στραβή πλάτη, μια στρέβλωση των οστών, μια μονόπλευρη εκπαίδευση και ενίσχυση ορισμένων μυών κ.λπ. σε καθιστά παραγωγικότερο, τότε η στραβή πλάτη σου, τα στρεβλά μέλη σου, η μονόπλευρη μυϊκή λειτουργία σου είναι μια παραγωγική δύναμη. Όταν η πνευματική κενότητά σου είναι παραγωγικότερη από την πλούσια πνευματική δραστηριότητά σου, τότε η πνευματική κενότητά σου είναι μόνο μια παραγωγική δύναμη κ.λπ., κ.λπ. Εάν μια μονότονη απασχόληση σε καθιστά ικανότερο για την απασχόληση αυτή, τότε αυτή η μονοτονία είναι μια παραγωγική δύναμη. Μήπως ενδιαφέρει τον αστό, τον εργοστασιάρχη, να αναπτύξει ο εργάτης όλες τις ικανότητές του, να δραστηριοποιήσει την παραγωγική δυνατότητά του, να δραστηριοποιηθεί αυτός ο ίδιος ανθρώπινα, δραστηριοποιώντας ταυτόχρονα το Ανθρώπινο;...». Όσο σαφής είναι εδώ εισέτι η επιρροή της φοιερμπαχιανής κριτικής, τόσο σαφής είναι και η συστηματική στροφή της κριτικής στις τρέχουσες οικονομικές κατηγορίες – ο Marx δεν γνωρίζει, και δεν μπορεί να γνωρίζει, πως η ενασχόληση αυτή θα καταλάβει σημαντικό τμήμα των επόμενων δεκαετιών της ζωής του.

Το υπόλοιπο υλικό του τόμου αφορά κατά κύριο λόγο δημοσιεύσεις του νεαρού Engels, ο οποίος ήδη τούτη την προεπαναστατική περίοδο δρα ως διάυλος ειδήσεων μεταξύ της Γερμανίας και του αγγλόφωνου κόσμου, συντάσσοντας άρθρα στα γερμανικά για την κατάσταση της βιομηχανικής ανάπτυξης στην Αγγλία, και αντιστοίχως στα αγγλικά, ενημερώνοντας το αγγλικό κοινό για τις προόδους του κομμουνισμού στην ηπειρωτική Ευρώπη. Αναφορικά με την γερμανική αρθρογραφία, ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν τα «συμπληρώματα» στο σύγγραμμα για την κατάσταση της εργατικής τάξης, δημοσιευμένα στο Βεστφαλικό Ατμόπλοιο τον Ιανουάριο του 1846. Έτερο ενδιαφέρον κείμενο από το χέρι του Engels (σε συνεργασία με τον Moses Heß) είναι το συνταγμένο τον Φεβρουάριο του 1845 και για πρώτη φορά δημοσιευμένο στον παρόντα τόμο προσχέδιο ανακοίνωσης για τον Καθρέφτη της κοινωνίας (*Gesellschaftsspiegel*), μια περιοδική έκδοση, ο εύγλωττος υπότιτλος του οποίου είχε ως εξής: Όργανο για την εκπροσώπηση των ακτημόνων λαϊκών τάξεων και για τη διαφώτιση των κοινωνικών καταστάσεων του παρόντος. Ο Καθρέφτης σκοπεύει να «τεθεί εντελώς στο έδαφος των γεγονότων, να περιέχει μόνο γεγονότα και το συλλογισμό που βασίζεται άμεσα σε γεγονότα – έναν συλλογισμό, οι διαπιστώσεις του οποίου είναι και πάλι προφανή γεγονότα». Δεδομένου ότι ο Καθρέφτης θα ασχοληθεί κυρίως με την κατάσταση των εργατικών τάξεων, τα βασικά πεδία της έρευνάς του θα είναι οι μεγάλες πόλεις και οι βιομηχανικές και εργοστασιακές περιφέρειες (σήμερα θα λέγαμε, ζώ-

νες). Τα δε βασικά ενδιαφέροντά του θα είναι «η φύση της εργασίας καθε-
αυτή και δι' εαυτήν», η εξάρτηση των εργατών από τον εργοδότη τους, η
παραμέληση των εργατών από την κοινωνία. Ένα σύγχρονο διανοητικό πε-
δίο που θεωρεί ότι ασκεί κριτική επιστήμη βασισμένο στον Foucault, ενδέ-
χεται να θεωρήσει τα ερωτήματα αυτά τετριμμένα – ωστόσο αυτά τα ίδια
παραμένουν ιδιαίτερα επίκαιρα, εμπλουτισμένα με διαστάσεις, η ανάπτυξη
των οποίων πληροί τους περίπου δύο αιώνες που μας χωρίζουν από το εν
λόγω εγχείρημα.

Ο Marx θα συνεισφέρει στο βραχύβιο εκδοτικό εγχείρημα του *Καθρέφτη της
κοινωνίας*, εκτός από το σύντομο αναφερθέν κριτικό σημείωμα ενάντια στον
Bruno Bauer, με το κείμενο *Peuchet: Περί της αυτοκτονίας*. Εν προκειμένω, ο
Marx βασίστηκε στην αρχαική συλλογή του Γάλλου νομικού και οικονομο-
λόγου Jacques Peuchet, με τίτλο *Mémoires tirés des archives de La police de Paris,
pour servir à l'histoire de la morale et de la police, depuis Louis XIV jusqu'à nos jours*
(4 τόμοι, Παρίσι 1838), μεταφράζοντας αποσπάσματα από το εν λόγω έργο,
ενίοτε με δικές του παρεμβάσεις, και με δικά του σχόλια, για να καταδείξει
φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, όπως αυτά που σκόπευε να φέρει στο
φως ο *Καθρέφτης*.² Ο Marx έχει προβεί σε παρόμοια εκδοτική εισφορά το
διάστημα Αύγουστος – Οκτώβριος 1844, όταν θα δημοσιεύσει στην γερμα-
νόφωνη εφημερίδα του Παρισιού *Εμπρός!* αποσπάσματα από το σύγγραμμα
του Ludwig Feuerbach *Η ουσία της πίστης με την έννοια του Λούθηρου* (*Das We-
sen des Glaubens im Sinne Luthers*), το οποίο είχε δημοσιευτεί στις αρχές του
καλοκαιριού του ίδιου έτους – μια κίνηση ενδεικτική, τόσο για την αφομοί-
ωση της φοϊερμπαχιανής θεωρίας από τον Marx, όσο και για την από πλευ-
ράς του πεποίθηση για την προπαγανδιστική αξία αυτής της θεωρίας σε ερ-
γατικούς κύκλους.

Ο τόμος I/4 των MEGA αρθρώνεται με τον γνωστό τρόπο σε δύο τόμους, εκ
των οποίων ο ένας περιέχει τα κείμενα σε χρονολογική σειρά, και ο δεύτε-
ρος, χαρακτηριζόμενος τεχνικά ως 'μηχανισμός' (Apparat), περιέχει τις ερ-
γοβιογραφίες, τις υπομνήσεις, τις πραγματολογικές και βιβλιογραφικές ση-
μειώσεις της επιμέλειας. Έχουμε κάθε λόγο να προσδοκούμε τη συνέχιση και
ολοκλήρωση αυτής της προσπάθειας.

² Η μετάφραση του χειρογράφου για τον Friedrich List, όσο και εκείνη του κειμένου για την
αυτοκτονία έχει ολοκληρωθεί από τον υποφαινόμενο, και θα περιέχεται σε μελλοντική συ-
μπληρωματική έκδοση της ανθολογίας κειμένων του Marx από τη δεκαετία του 1840.

Οι σχέσεις εξουσίας ως τέχνες αντίστασης σε
σχέσεις εξουσίας

Γιάννης Καραγιάννης

«[...] η συμμόρφωση είναι μια μάλλον ανεπαρκής λέξη για να περιγράψει την ενεργή μεθοδευση των τελετουργιών υποταγής και τη μετατροπή τους σε προσωπικό πλεονέκτημα· είναι μια μορφή τέχνης στην οποία μπορεί κάποιος να περηφανευτεί ότι έχει επιτύχει την εσφαλμένη παρουσίαση του εαυτού του».

Τζέιμς Σ. Σκοτ (2024), σσ. 94-95.

Τζέιμς Σ. Σκοτ,
Κυριαρχία και οι τέχνες
της αντίστασης.
Κρυφές μαρτυρίες,
2024 (μτφρ:
Βαγγέλης Πούλιος).
Ψηφίδες.

Πώς είναι δυνατή η αντίσταση του/των υποκειμένου/ων σε σχέσεις εξουσίας από τη στιγμή που αυτό/ά συγκροτείται/ούνται από αυτές; Εάν, με άλλα λόγια, η ταύτιση με ένα αντικείμενο που εσωτερικεύεται/ενδοβάλλεται στο Εγώ συνιστά διαδικασία συγκρότησης/(ανα)παγωγής τής υποκειμενικότητας, ποιες δυνατότητες συντρέχουν για αντίσταση και πώς μπορούν αυτές να συστηματοποιηθούν στο επίπεδο της θεωρίας; Κατ' επέκταση, πώς αυτή η δυνατότητα αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας μπορεί να συλληφθεί εννοιολογικά χωρίς να μεταπίπτει σε ουσιοκρατικές θεωρήσεις; Σε προσεγγίσεις, δηλαδή, οι οποίες υποθέτουν έναν αμόλυντο από σχέσεις εξουσίας «τόπο» από τον οποίο το υποκείμενο μπορεί να εφορμά εναντίον τους, όπως, λόγου χάρη, η εξ ορισμού καλή «φύση του ανθρώπου» ή η «ορθολογικότητα» και η «ελευθερία» βούλησή του;

Τα ερωτήματα αυτά είναι αναμφίβολα κομβικής, αν όχι και υπαρξιακής, σημασίας για όλες τις θεωρητικές προσεγγίσεις που δεν αποδέχονται σχέσεις εξωτερικότητας ανάμεσα στις σχέσεις εξουσίας και στα (ορθολογικά θεωρούμενα) άτομα, αλλά διαβλέπουν τις πρώτες ως συγκροτητικές τής υποκειμενικότητας. Εργασίες όπως αυτές του L. Althusser, των G. Deleuze & F. Guattari, του M. Foucault και J. Derrida, παρά τις μεταξύ τους διαφορές, ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία. Συνιστούν δε σώμα θεωρητικού προβληματισμού στο οποίο απαρέγκλιτα καταφεύγουν όλες οι νεώτερες εργασίες που συνδιαλέγονται με το ζήτημα της (δυνατότητας) αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας. Πράγματι, είτε πρόκειται για μελέτες στον χώρο του «νεο/μετα/μετα-δομιστικού αναρχισμού» (neo/post/post-structural anarchism),¹ όπως αυτήν του S. Newman,² είτε για εργασίες οι οποίες εξετάζουν το εν λόγω ζήτημα από τη σκοπιά του θεωρητικού/φιλοσοφικού στοχασμού, όπως αυτήν του Y. Sato,³ κοινός τόπος αναζήτησης πιθανών διεξόδων στο πρόβλημα σε σχέσεις εξουσίας παραμένουν τα «κλασικά» κείμενα της, συμβατικά αποκαλούμενης, «μετα-δομιστικής» παράδοσης, καθώς και κλασικές μελέτες στον χώρο της ψυχαναλυτικής θεωρίας αναφορικά με τη συγκρότηση του υποκειμένου (S. Freud, J. Lacan).

Ωστόσο, η αξιοποίηση της μετα-δομιστικής προβληματικής στο ζήτημα των αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας προσκρούει, ανάλογα με την περίπτωση, σε δύο σημαντικά εμπόδια. Αφενός, οι εργασίες στον χώρο του μετα-δομισμού εστιάζουν κατά μείζονα λόγο στο ζήτημα της εξουσίας, παρά σε αυτό των αντιστάσεων σε αυτήν. Στις περιπτώσεις δε που συντρέχει ένας σχετικός προβληματισμός αυτός εξαντλείται στην αξιωματική παραδοχή πως οι αντιστάσεις σε σχέσεις εξουσίας είναι εγγενές στοιχείο τους (M. Foucault), χωρίς να αποτελούν αντικείμενο ιδιαίτερης και συστηματικής ανάλυσης. Σε άλλες δε περιπτώσεις το ζήτημα της αντίστασης τίθεται ως πρόβλημα μεταβολής της ατομικής και συλλογικής υποκειμενικότητας (G. Deleuze & F. Guattari), χωρίς να επεξηγείται πειστικά πως αυτό συμβαίνει ή θα συμβεί.

Οι εργασίες αυτές, αφετέρου, πάλι ασφαλώς με εξαιρέσεις, κινούνται ως επί το πλείστον, αν όχι αποκλειστικά, στο επίπεδο του θεωρητικού προβληματισμού, παρά εκκινούν από τη μελέτη συγκεκριμένων ιστορικών περιπτώσεων. Στερούνται έτσι σημαντικών ερμηνευτικών διεξόδων που ενδεχομένως θα πρόσφερε η συστηματική εξέταση ενός σχετικού εμπειρικού υλικού. Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι άστοχο να υποδειχθεί πως μία βασική εστία

¹ Βλ. Ibáñez, T. (2016). Ο αναρχισμός σε κίνηση. Αναρχισμός, Νεοαναρχισμός και μετα-αναρχισμός. Ευτοπία

² Βλ. Newman, S. (2019). Από τον Μπακούνιν στον Λακάν. Ο αντιεξουσιασμός και η εξάρθρωση της εξουσίας. Κέλευθος.

³ Βλ. Sato, Y. (2022). Εξουσία και αντίσταση. Φουκώ, Ντελέζ, Ντερριντά, Αλτουσέρ. Πλέθρον.

προβλημάτων που ανακύπτουν στην εξέταση του ζητήματος των αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας συνδέεται με αυτό ακριβώς το γεγονός του αναλυτικού διαχωρισμού τους και την ετεροβαρή έμφαση που αποδίδεται στους τρόπους άσκησης εξουσίας. Μία προσέγγιση, αντίθετα, η οποία θα εξισορροπούσε τα σχετικά πεδία και θα ανέλυε τις σχέσεις εξουσίας και αντίστασης προς αυτές ως άρρηκτα συνδεδεμένες θα δρομολογούσε αναμφίβολα γονιμότερες ερευνητικές και ερμηνευτικές διεξόδους.

Η εργασία του James C. Scott, με τίτλο: *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (Yale University Press), η οποία σχετικά πρόσφατα μεταφράστηκε στα ελληνικά, αποτελεί αξιοσημείωτη συμβολή στη μελέτη των ποικίλων αντιστάσεων σε σχέσεις εξουσίας, καθώς εκτός από το πλούσιο εμπειρικό υλικό της στηρίζεται σε διακλαδικές και διεπιστημονικές θεωρήσεις για τη συστηματική και σε βάθος διερεύνηση των ερωτημάτων που θέτει. Τα ιστορικά παραδείγματα που χρησιμοποιούνται («Ανέγγιχτοι» στην Ινδία, δουλοπάροικοι στη Β. Αμερική και Ρωσία, κ. άλ.) για την ανάλυση των ποικίλων μορφών αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας δεν εκλαμβάνονται ως εκδηλώσεις μιας υποτιθέμενης «ουσίας» η οποία χαρακτηρίζει την υποτελή δράση. Μακράν του να εμφανίζουν αναλλοίωτα στον χρόνο χαρακτηριστικά οι ποικίλες αντιστάσεις ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας λαμβάνουν χώρα πάντοτε σε συγκεκριμένα ιστορικά, κοινωνικά και πολιτισμικά, περιβάλλοντα και, ως τέτοια, εμφανίζουν και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τα (επιλεκτικά) επεισόδια αντίστασης σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας που εξετάζονται επιτρέπουν ωστόσο να διακριθούν μοτίβα τα οποία βοηθούν την ανάλυσή τους χωρίς να παραβιάζονται οι ιδιαίτερες μορφές και λογικές τους. Την κατεύθυνση αυτή υπηρετεί επίσης και η σύνθετη επιστημονική προσέγγιση που υιοθετείται, η οποία συνδυάζει στοιχεία πολιτικής επιστήμης, κοινωνιολογίας, κοινωνικής ψυχολογίας και ιστορίας.

Η ιστορική τεκμηρίωση και η διακλαδική θεώρηση προικίζουν την ανάλυση του Scott με αξιοζήλευτη διεισδυτικότητα και πρωτοτυπία, καθώς της επιτρέπουν να κινηθεί πέρα από καθιερωμένες οπτικές ανάλυσης της εξουσίας/κυριαρχίας. Ειδικότερα, προσφέρουν δυνατότητες ώστε να αντικρουστεί η δεσπόζουσα τάση στη σχετική φιλολογία η οποία κατά μείζονα λόγο εστιάζει στην εξήγηση των παραγόντων εκείνων που επιτρέπουν την (ανα)παραγωγή των σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας. Πρόκειται για ερευνητικό και θεωρητικό στοχασμό ο οποίος εντοπίζεται τόσο στη μαρξιστική παράδοση, με περίοπτη θέση ασφαλώς την προβληματική περί «ηγεμονίας» του A. Gramsci, αλλά και αυτήν περί «ψευδούς συνείδησης» που αναπτύσσεται από τους K. Marx & F. Engels, όσο και στο ρεύμα του (κοινωνιολογικού) λειτουργισμού με τις ποικίλες εξειδικεύσεις του. Η βασική αδυναμία

αυτών των προσεγγίσεων έγκειται, μεταξύ άλλων, στο ότι δίνουν έμφαση σε διαδικασίες (ανα)παραγωγής της εξουσίας/κυριαρχίας και αδυνατούν να εξηγήσουν ικανοποιητικά τις αντιστάσεις και τις στιγμές εξέγερσης που ανατρέπουν αυτήν τη φαινομενική νηνεμία των κυρίαρχων σχέσεων. Όπως ήδη αναφέρθηκε, εξάλλου, οι εργασίες αυτές στοχεύουν κατά μείζονα λόγο στη μελέτη της εξουσίας και των μηχανισμών αναπαραγωγής της, παρά σε μία ειδική εξέταση των ποικίλλων αντιστάσεων προς αυτές.

Σε ρήξη με αυτές τις παραδόσεις ο Scott προτείνει την αναλυτική διάκριση ανάμεσα σε «δημόσια» και «κρυφή μαρτυρία» (hidden transcript) και την εξέταση των μεταξύ τους διασυνδέσεων, αλλά και των πολλαπλών χαρακτηριστικών που εμφανίζει η κάθε μία περιοχή άσκησης εξουσίας/κυριαρχίας. Με όρους θεάτρου, η «δημόσια μαρτυρία» είναι η (κεντρική) σκηνή των πολιτικών δρώμενων, ο τόπος στον οποίο κυρίαρχες και κυριαρχούμενες ομάδες επιτελούν, ορθότερα υποδύονται, συγκεκριμένους ρόλους. Οι εν λόγω «διατεταγμένες επιτελέσεις» (σ. 86) προσομοιάζουν με τη (σκηνοθετική) διάταξη μιας παρέλασης στην οποία η τοποθέτηση των ατόμων στον χώρο επικυρώνει και (ανα)παράγει δοσμένες σχέσεις εξουσίας και κύρους.⁴ Η επίσημη γλώσσα, οι ευφημισμοί, οι κανόνες αποδεκτής συμπεριφοράς, οι χειρονομίες και οι κινήσεις, οι κυρώσεις και οι παραδειγματικές τιμωρίες, αποτελούν δρώμενα που αποσκοπούν να «παγώσουν» την κοινωνική συνθήκη στη δοσμένη ιεραρχική τάξη. Η «δημόσια μαρτυρία» είναι το προσκήνιο της κυριαρχίας, το οποίο αλληλοτροφοδοτούν συγκεκριμένες συμβολικές και υλικές επιτελέσεις. Η αυτοπροσωπογραφία, με άλλα λόγια, «[...] των κυρίαρχων ελίτ, όπως θα την ήθελαν οι ίδιες να φαίνεται» (σ. 64), στην προσπάθειά τους να «φυσικοποιήσουν» την εξουσία τους δικαιολογώντας τη με ορισμένο τρόπο.

Η επικύρωση της εξουσίας/κυριαρχίας στο συμβολικό επίπεδο, με τη θεατρικότητα της εξουσίας που προϋποθέτει και συνεπάγεται, λειτουργεί ως μηχανισμός που έχει πρακτικές/υλικές επιπτώσεις στον βαθμό που εκφοβίζει και αποδυναμώνει τις δυνητικές αντιστάσεις. Κεντρικής σημασίας στη διαδικασία αυτή είναι, αφενός, η συγκεκριμένη νοηματοδότηση των κοινωνικών πραγμάτων σύμφωνα με τα συμφέροντα των κυρίαρχων ομάδων. Οι

⁴ Η πρόσβαση στον δημόσιο χώρο και οι συγκεκριμένες χρήσεις του αποτελούν συνεχή μέριμνα των κυρίαρχων τάξεων, αλλά και αδιάκοπο αγώνα των υποτελών. Σταχυολογώντας επεισόδια από τη σχετικά πρόσφατη εγχώρια εμπειρία, ο περιορισμός των διαδηλώσεων/συγκεντρώσεων και η αυστηροποίηση των όρων για την πραγματοποίησή τους, οι προσπάθειες αποτροπής δημόσιων καταγγελιών μέσα από γκράφιτι και μνημεία, καθώς και οι νομοθετικές παρεμβάσεις αναφορικά με τη χρήση των χώρων στα Ιδρύματα της Τριτοβάθμιας Εκπαίδευσης, αποτελούν ενδεικτικές περιπτώσεις επιβολής των κανόνων της «δημόσιας μαρτυρίας» απέναντι σε πρακτικές που την υπονομεύουν.

περιγραφές της πραγματικότητας, καθώς και ο στιγματισμός και η απορριπτική γλώσσα/ονοματοδοσία για τις κοινωνικές δυνάμεις που απειλούν την κυριαρχία (πχ «ληστές», «εγκληματίες», «χούλιγκαν», «τρομοκράτες», κ. άλ.),⁵ αποτελούν τις δύο όψεις του ίδιου νομίσματος συμβολικής επικύρωσης της κυριαρχίας. Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Scott, «Όταν ακούμε όρους όπως μείωση εργατικού δυναμικού, περιορισμός δαπανών, περικοπές και αποδέσμευση εργαζομένων, μπορούμε να είμαστε αρκετά βέβαιοι για το ποιος είναι εκείνος που μιλά» (σ. 133, η έμφαση στο πρωτότυπο).

Η συμμόρφωση στη δημόσια μαρτυρία επιχειρείται, αφετέρου, με την εκβίαση δημόσιας μεταμέλειας σε περιπτώσεις παραβίασης της επίσημης τάξης. Οι δημόσιες συγγνώμες και οι δηλώσεις μετάνοιας επικυρώνουν τον υλικό έλεγχο και τη συμβολική εμβέλεια των κυρίαρχων ομάδων,⁶ καθώς συμβάλλουν «[...] στην εντύπωση ότι η συμβολική τάξη γίνεται οικειοθελώς αποδεκτή, ακόμα και από τα λιγότερο προνομιούχα μέλη της» (σ. 141). Πρόκειται για πληρωμή συμβολικών φόρων εξαιρετικά σημαντικών για την ηθική οικονομία της κυριαρχίας εάν συνυπολογιστούν οι δυνητικές αποδιοργανωτικές επιπτώσεις της σε περίπτωση συλλογικής άρνησης καταβολής τους.

Εάν η πολιτική ανάλυση περιοριστεί στον χώρο της «επίσημης πολιτικής», του προσκήνιου και του κομφορμισμού στις επιτελέσεις της «δημόσιας μαρτυρίας», θα οδηγηθεί σε μια απατηλή εικόνα των πραγματικών κοινωνικοπολιτικών διεργασιών. Κι αυτό, διότι η δημόσια αυτή μαρτυρία είναι ο χώρος των ηγεμονικών επιφάσεων που οι υποτελείς ομάδες επιθυμούν ορισμένες φορές της ενίσχυσής της. Οι «δημόσιες μαρτυρίες» περιγράφουν, με άλλα λόγια, την «[...] ανοιχτή αλληλεπίδραση ανάμεσα στους υποτελείς και στους κυρίαρχους» (σ. 35) και, ως τέτοιες, «[...] δεν λένε την πλήρη ιστορία» (σ. 37). Πίσω από το (θεατρικό) προσκήνιο της πολιτικής -ή, ακριβώς, εξαιτίας

⁵ Η απόπειρα να τοποθετηθεί μία ετικέτα που αυτομάτως να αποσπά την προσοχή από τις πολιτικές διεκδικήσεις και το περιεχόμενο της πολιτικής που προτείνεται και να οδηγεί αυτομάτως στην απόρριψή της απαντάται κατά κόρον στον πολιτικό/κομματικό ανταγωνισμό. Οι ταξινομήσεις που χρησιμοποιήθηκαν στον δημόσιο διάλογο κατά την πρόσφατη οικονομική κρίση της χώρας («λαϊκιστές», «δραχμιστές», «ψεκασμένοι», «ακραίοι», κ. άλ.), αποτελούν αναμφίβολα ενδεικτικό παράδειγμα.

⁶ Ιστορικά παραδείγματα τέτοιων πρακτικών μπορούν να αντληθούν, όπως επισημαίνει ο Scott, από την ιστορία των κομμουνιστικών χωρών, όπου το αλάθητο του «Κόμματος» αποτελούσε δόγμα στο όνομα του οποίου οι κατά καιρούς διαφωνούντες εξαναγκάζονταν σε δημόσιες ομολογίες/αναγνώσεις του «λάθους» τους. Εντοπίζονται, ωστόσο, και σε μη κομμουνιστικά καθεστώτα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αναμφίβολα την εγχώρια εμπειρία των δημόσιων δηλώσεων μετάνοιας και αποκήρυξης του κομμουνισμού κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Τη δημόσια αναγνώριση/ομολογία μίας ποινικά κολάσιμης πράξης ενθαρρύνουν/εκβιάζουν και τα ποινικά/δικαϊκά συστήματα με αντάλλαγμα τη μείωση της ποινής ή την επίδειξη επιείκειας στη μεταχείριση των κατηγορούμενων.

του-, υπάρχει σύμφωνα με τον Scott το παρασκήνιο της «κρυφής μαρτυρίας». Οι χώροι τής παρασκηνιακής αντιλογίας στους κυρίαρχους, έξω από την οπτική/ακουστική/αντιληπτική τους εμβέλεια, οι οποίοι περιλαμβάνουν τόσο ομιλιακά ενεργήματα όσο και συγκεκριμένες πρακτικές ενάντια στην καταπίεση των κυρίαρχων σχέσεων.

Τέσσερις επισημάνσεις είναι απαραίτητες στο σημείο αυτό προκειμένου να καταστεί ευκρινέστερη η έννοια της «κρυφής μαρτυρίας». Πρώτον, η «κρυφή μαρτυρία» δεν αφορά αποκλειστικά τις υποτελείς ομάδες, αλλά αναφέρεται και σε (κρυφές-παρασκηνιακές) πρακτικές των κυρίαρχων ομάδων οι οποίες αντιβαίνουν στις επίσημες ρητορικές και τις δικαιολογήσεις της εξουσίας τους. Οι ανομολόγητες αυτές πρακτικές μπορεί να περιλαμβάνουν τη «[...] μυστική απόλαυση πολυτέλειας και προνομίων, μυστικές συνενεργασίες με κακοποιούς, δωροδοκίες και παραποιήσεις τίτλων ιδιοκτησίας» (σ. 58).

Δεύτερον, η «κρυφή μαρτυρία» δημιουργείται κοινωνικά από τις σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας όπως αυτές αποτυπώνονται στη «δημόσια μαρτυρία». Οι αποκλεισμοί, η ιεραρχική τάξη, η συγκεκριμένη αφήγηση για τον κόσμο και την πραγματικότητά του, οι αρχές και οι κανόνες που επιβάλλονται, οδηγούν στη διαμόρφωση χώρων αντι-λογίας και αντί-στασης. Χώρων, εν προκειμένω, όπου γίνεται και λέγεται αυτό που δεν μπορεί να γίνει και να λεχθεί δημόσια, είτε από τον φόβο των αντιποίνων είτε διότι κρίνεται ως στρατηγικά εσφαλμένη κίνηση. Σύμφωνα με τον Scott, «οι κοινωνικοί τόποι της κρυφής μαρτυρίας είναι οι τοποθεσίες εκείνες στις οποίες οι μη εκπαιδευμένες αντινύξεις, ο καταπιεστικός θυμός και οι δαγκωμένες γλώσσες, όλα προϊόντα των σχέσεων κυριαρχίας, βρίσκουν μια ορμητική και στεντόρεια έκφραση» (σ. 259).

Τρίτον, μολονότι η «κρυφή μαρτυρία» μπορεί να εντοπιστεί σε προστατευμένους από την επιτήρηση των κυρίαρχων χώρους συνένυσης υποτελών ομάδων (καφενεία, ταβέρνες, καμπαρέ,⁷ κ. άλ.), αυτό δεν σημαίνει πως θα πρέπει να εκληφθούν και ως χωρικά αυστηρά οριοθετημένοι. Η «κρυφή μαρτυρία» αναπτύσσεται καμουφλαρισμένη και στη «δημόσια μαρτυρία» και περιλαμβάνει κάθε αθέατη από την κυριαρχία υλική και συμβολική πρακτική: στην αγορά, στο καρναβάλι,⁸ σε πρακτικές αντιστροφής/ανατροπής

⁷ Ο Scott θα παραθέσει την εξής φράση του H. Balzac από το μυθιστόρημα «Οι χωριάτες»: «Γι' αυτό το καμπαρέ είναι το κοινοβούλιο του λαού» (σ. 259).

⁸ Όπως χαρακτηριστικά θα παραθέσει ο Scott (σ. 363) από Gilmore, D. (1987). *Aggression and Community*. Yale University Press, σ. 99, το καρναβάλι είναι «η ανεπίσημη δικαστική αίθουσα του λαού». Πράγματι, το καρναβάλι αποτελεί χώρο κριτικής, διακωμώδησης και λειδορίας προς τους κυβερνώντες, η οποία τελείται από το ανώνυμο/καμουφλαρισμένο πλήθος. Είναι χαρακτηριστικό, άλλωστε, τουλάχιστον από την εγχώρια εμπειρία, πως σε αντίθεση με άλλες

κυρίαρχων συμβολικών σημάνσεων, στους ιδιαίτερους γλωσσικούς κώδικες, τις φήμες, τα κουτσομπολιά, τους λαϊκούς μύθους, τα ανέκδοτα, τα τραγούδια, τις τελετουργίες και τους ευφημισμούς (σ. 66).⁹

Τέταρτον, η «κρυφή μαρτυρία» ναι μεν παραπέμπει σε χώρους και πρακτικές αντίστασης που έχουν διαμορφωθεί και υπερασπίζονται σε πείσμα των κυρίαρχων σχέσεων εξουσίας (σ. 258), εντούτοις, όπως και αυτοί της «δημόσιας μαρτυρίας», δεν αποτελούν ασκήσεις «ελευθερίας» απαλλαγμένες από σχέσεις εξουσίας. Απεναντίας, επιβάλλουν συγκριμένες συμπεριφορές και πρακτικές, η παράβαση των οποίων επισύρει παραδειγματικές τιμωρίες (ξυλοδαρμοί, δημόσια χλεύη, παραγκωνισμός, κ. άλ.). Η «κρυφή μαρτυρία», με την έννοια αυτή, συνιστά «[...] πολιτική επικράτεια που παλεύει να θέσει σε ισχύ, σε πείσμα των πιθανοτήτων, συγκεκριμένους τρόπους συμπεριφοράς και αντίστασης στις σχέσεις με τους κυρίαρχους» (σ. 397). Για τον λόγο αυτό ακριβώς ο χώρος της «κρυφής μαρτυρίας» θα πρέπει να ιδωθεί, σύμφωνα με τον Scott, ως «[...] συνθήκη πρακτικής αντίστασης, όχι ως ένα υποκατάστατό της» (σ. 397, η έμφαση στο πρωτότυπο κείμενο).

Η «δημόσια» και η «κρυφή μαρτυρία» δεν αποτελούν δύο στεγανοποιημένες μεταξύ τους σφαίρες που αναλύονται διακριτά. Η μελέτη των σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας αναφέρεται, σύμφωνα με τον Scott, στις ιστορικά ιδιαίτερες μορφοποιήσεις, αλληλεπιδράσεις και δυναμικές, των σχέσεων ανάμεσα στην «δημόσια» και την «κρυφή μαρτυρία». Οι χώροι αυτοί δεν είναι στατικοί, αλλά αντικείμενο συνεχούς αγώνα, κεκαλυμμένου ή φανερού. «Είναι ξεκάθαρο», θα σημειώσει, «ότι το σύνορο ανάμεσα σε δημόσιες και κρυφές μαρτυρίες είναι μία ζώνη διαρκούς αγώνα ανάμεσα σε κυρίαρχους και κυριαρχούμενους -όχι ένα συμπαγές τοίχος. [...] Ο ακατάπαυστος αγώνας επί των συνόρων αυτών είναι ίσως η πιο σημαντική αρένα οικείων συγκρούσεων, καθημερινών μορφών ταξικής πάλης» (σ. 58). Η «κρυφή μαρτυρία», με άλλα λόγια, «[...] πιέζει και δοκιμάζει τα όρια αυτού που μπορεί να διατυ-

δημόσιες συγκεντρώσεις/εκδηλώσεις, όπως ανταμώνματα, γλέντια, πανηγύρια και θρησκευτικές εορτές/λατρείες, στα οποία το πολιτικό προσωπικό (απαρεγκλίτως επιδιώκει να) συμμετέχει, στην περίπτωση των καρναβαλιών αυτό δεν συμβαίνει.

⁹ Όπως επισημαίνει ο Scott, η επαγρύπνηση των κυρίαρχων τάξεων για το τι θα επιτραπεί να εισέλθει στη «δημόσια μαρτυρία» είναι διαρκής και αντικείμενο συνεχούς επιτήρησης. Σε ορισμένες περιπτώσεις κρίνεται πως είναι προτιμότερο να γίνουν «τα στραβά μάτια» απέναντι σε μια παρέμβαση των υποτελών ομάδων η οποία παραβιάζει τους αποδεκτούς κανόνες της «δημόσιας μαρτυρίας», ενώ σε άλλες η αποδιοργανωτική λειτουργία ορισμένων στάσεων και συμπεριφορών αντιμετωπίζεται με αποφασιστικότητα. Δηλωτική είναι στο σημείο αυτό, για να μεταφέρουμε και τη σχετική συζήτηση στο συγκαιρινό μας περιβάλλον, η μέριμνα που επιδεικνύεται από τον κυρίαρχο λόγο σχετικά με τις φήμες που διακινούνται με τεχνολογίες του διαδικτύου, τα λεγόμενα fake news, για τα οποία, πέρα από τις δημόσιες καταδίκες, καταβάλλονται συστηματικές προσπάθειες ώστε να ελεγχθούν με τεχνικά μέσα.

πωθεί με ασφάλεια και να απαντήσει σε μια δημόσια μαρτυρία υποτακτικότητας και συμμόρφωσης» (σ. 347). Στον ανταρτοπόλεμο αυτό (σ. 399), όπου οι υποτελείς ομάδες διεξάγουν συνεχή αγώνα ώστε να παρεισδύσει η «κρυφή μαρτυρία» στη «δημόσια», οι ανιχνευτικές κινήσεις που καταγράφονται για τις δυνατότητες και τις προθέσεις του αντιπάλου αποτελούν ψήγματα μίας διαδικασίας διάγνωσης των ορίων του εφικτού σε επίπεδο υλικό και συμβολικό. Αμφότεροι κυρίαρχοι και υποτελείς επιδιώκουν να επεκτείνουν τις δυνατότητες απόσπασης υλικού και συμβολικού πλούτου. Οι μεν κυρίαρχες ομάδες πασχίζουν να περιφρουρήσουν και να διευρύνουν τον χώρο της «δημόσιας μαρτυρίας», ενώ οι υποτελείς ομάδες επιδιώκουν να μεταφέρουν τον χώρο της «κρυφής μαρτυρίας» στο προσκήνιο της «δημόσιας μαρτυρίας» ώστε να κατοχυρωθούν καλύτερες θέσεις αγώνα ενάντια στην εξουσία/κυριαρχία. Κοντολογίς, η «κρυφή μαρτυρία» «[...] πιέζει συνεχώς το όριο των όσων επιτρέπονται επί σκηνης, περίπου όπως ένα υδάτινο σώμα πιέζει την αντοχή ενός φράγματος» (σ. 406).

Η παρείσδυση της «κρυφής μαρτυρίας» στο προσκήνιο της «δημόσιας μαρτυρίας», δηλαδή οι συγκαλυμμένες μορφές με τις οποίες οι υποτελείς μεταφέρουν την αντίσταση στη «δημόσια μαρτυρία», συντελείται με ποικίλους τρόπους. Ενδεικτικά, η παραβίαση από την πλευρά των κυρίαρχων ομάδων των όσων επικαλούνται προκειμένου να νομιμοποιήσουν την εξουσία/κυριαρχία τους, παρέχει χώρο για διεκδικήσεις από την πλευρά των υποτελών οι οποίες, με τρόπο εύσχημο και υπονοούμενο, στηρίζονται σ' αυτήν ακριβώς την κυρίαρχη αφήγηση. Παραδείγματος χάρη, μία εξουσία/κυριαρχία η οποία νομιμοποιεί τον εαυτό της με αναφορά σε κανόνες, αρχές και νόμους, παρέχει δυνατότητες στους υποτελείς να αντισταθούν ενάντια σε φαινόμενα αυθαιρεσίας και επιλεκτικής εύνοιας με το να επικαλούνται αυτήν ακριβώς τη νομιμοποιητική βάση των κανόνων, αρχών και νόμων που προτάσσουν οι κυρίαρχοι. Άλλες σχετικές πρακτικές είναι οι φήμες, τα κουτσομπολιά, οι λαϊκές αφηγήσεις και οι μύθοι, τα ανέκδοτα, τα τραγούδια και οι ευφημισμοί. Με αυτές, οι φορείς της «κρυφής μαρτυρίας», ανώνυμα, με απόκρυψη και υπαινιγμούς και χωρίς κόστος και έκθεση σε κινδύνους ή βέβαιες τιμωρίες, μπορούν να διατυπώσουν την αντι-λογία τους προς την εξουσία/κυριαρχία. Πρόκειται, όπως επισημαίνει και ο Scott, για στρατηγικές απόκρυψης οι οποίες στηρίζονται σε πονηριά, ευστροφία, στρατηγικό υπολογισμό και καταποσούνη, αυτό που με εξαιρετικό τρόπο συμπυκνώνει νοηματικά η αρχαιοελληνική λέξη «μήτις».¹⁰

Αυτές οι πρακτικές πολιτικής μεταμφίεσης, οι οποίες αναπτύσσονται με την προσήκουσα προφύλαξη στο ενδιαμέσο μεταξύ αδράνειας και εξέγερσης,

¹⁰ Βλ. υποσημείωση 63, σ. 346.

προτείνεται από τον Scott να αποδοθούν με τον όρο «υποπολιτική» (infrastructure). Ως «[...] στρατηγική μορφή αντίστασης που πρέπει να υιοθετήσουν οι υποτελείς σε συνθήκες μεγάλου ρίσκου» (σ. 413), η «υποπολιτική» είναι η συγκαλυμμένη και παρασκηνιακή δράση που δεν -πρέπει να- αφήνει ίχνη και κινείται σε αθέατες ή «γκρίζες» περιοχές, στον χώρο της «κρυφής» και της «φανερής μαρτυρίας», στρατηγικά τοποθετημένη στο ενδιαμέσό τους. «Αν η επίσημη πολιτική οργάνωση είναι το πεδίο των ελίτ (για παράδειγμα δικηγόρων, πολιτικών, επαναστατών και πολιτικών αφεντικών), των έγγραφων τεκμηρίων (για παράδειγμα, ψηφισμάτων, διακηρύξεων, ειδησεογραφικής επικαιρότητας, αιτημάτων, μηνύσεων) και της δημόσιας δράσης, τότε η υποπολιτική είναι, σε αντιδιαστολή, το πεδίο της ανεπίσημης ηγεσίας και των μη ελίτ, της συζήτησης και του προφορικού λόγου, καθώς και της συγκαλυμμένης αντίστασης» (σ. 414). Η υποπολιτική συνιστά σύνολο ομιλιακών και μη πρακτικών οι οποίες οργανωτικά αναπτύσσονται «[...] στα ανεπίσημα δίκτυα της συγγένειας, της γειτονιάς, των φίλων και της κοινότητας, χωρίς να αποκτά επίσημη οργάνωση» (σ. 413). Με αυτή τη δομή κάλυψης, όπου «δεν υπάρχουν ηγέτες που οι αρχές μπορούν να συλλάβουν, λίστες μελών για να προκαλέσουν περαιτέρω έρευνες, μανιφέστα που να πρέπει να αποκηρυχτούν, ούτε και δημόσιες δραστηριότητες οι οποίες μπορούν να τραβήξουν το ενδιαφέρον των αρχών» (σ. 414), η «υποπολιτική» των υποτελών ομάδων αναφέρεται σε πρακτικές ιδεολογικής ανυποταξίας οι οποίες με υπαινικτικό τρόπο αμφισβητούν την, υλική και συμβολική, εξουσία/κυριαρχία ή διεκδικούν καλύτερες θέσεις για τους υποτελείς.

Η «υποπολιτική» έχει επίσης την έννοια της υποδομής, των υλικών και συμβολικών πόρων που δημιουργούνται και επιτρέπουν, κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις, την παρείσδυση στη «δημόσια μαρτυρία» ή την ανοικτή αντίσταση. Ακόμη και στις περιπτώσεις που οι παρεμβάσεις των υποτελών ομάδων αποτυγχάνουν να εκπληρώσουν τους στόχους τους, εντούτοις εγγράφονται στην κοινή μνήμη τους ως επεισόδια και περιστατικά τα οποία μπορούν να εμπνεύσουν νέες απόπειρες εισόδου της «κρυφής μαρτυρίας» στον δημόσιο χώρο. Και ακριβώς αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο καταβάλλεται συνεχής προσπάθεια ορισμένα επεισόδια αντίστασης, ακόμη κι εάν δεν τελεσφόρησαν, να κατοχυρωθούν ως ορόσημα που επιτρέπουν διεκδικήσεις από καλύτερες θέσεις.¹¹

¹¹ Χαρακτηριστικό σχετικό παράδειγμα από την εγχώρια εμπειρία αποτελεί αναμφίβολα η επέτειος του Πολυτεχνείου, η οποία αποτελεί πεδίο αδιάλειπτου αγώνα ανάμεσα σε κυρίαρχους και μη λόγους (discourses), οι οποίοι ερίζουν για τη σημασία, το περιεχόμενο και την αναγκαιότητά της.

Παρά τους περιορισμούς στο αρχειακό υλικό, στην εμπειρική εμβέλεια της θεωρίας και των εννοιών που προτείνονται, η εργασία του Scott έχει αναμφίβολα σημαντικές αρετές. Πρώτα απ' όλα συντελεί στην επέκταση των γνωστικών αντικειμένων της πολιτικής ανάλυσης, καθώς εστιάζει στη μελέτη των «γκρίζων ζωνών», των αμφίσημων, υπαινικτικών και αθέατων, διαστάσεων του πολιτικού αγώνα και των αντιστάσεων οι οποίες αναπτύσσονται ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας. Αναδεικνύει, με άλλα λόγια, την «υποπολιτική» ως αναγκαία συνθήκη για τη μελέτη της «επίσημης-δημόσιας» πολιτικής, στην οποία κατά κανόνα -αν όχι εξολοκλήρου- στρέφει την προσοχή της η (καθιερωμένη) πολιτική ανάλυση. Με τα λόγια του ίδιου του Scott, «Η ανάλυση των κρυφών μαρτυριών των ισχυρών και των υποτελών πιστεύω ότι μας προσφέρει ένα μονοπάτι για μια κοινωνική επιστήμη ικανή να αποκαλύψει αντιφάσεις και δυνατότητες, να δει πέρα από την ήρεμη επιφάνεια που συχνά δημιουργεί η δημόσια υποδοχή της ισχύουσας κατανομής εξουσίας, πλούτου και κύρους» (σ. 59).

Η μελέτη του Scott ανα-οριοθετεί επίσης την προβληματική περί εξουσίας/κυριαρχίας και των αντιστάσεων προς αυτή με το να τις εξετάζει ως διαδικασίες που επισυμβαίνουν ταυτόχρονα και αναφέρονται τόσο στο συμβολικό όσο και στο υλικό επίπεδο. Με γνώμονα συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα, οι αντιστάσεις ενάντια σε σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας περιγράφονται ως πρακτικές οι οποίες έχουν συμβολικό και υλικό περιεχόμενο, κατ'αντιστοιχία με την υλική (απόσπαση/ιδιοποίηση υλικών πόρων) και συμβολική βάση (κυρίαρχα αφηγήματα, γλώσσα, κ. άλ.) της εξουσίας/κυριαρχίας. Οι μικροκλοπές, η ραθυμία στην εργασία, οι καταπατήσεις γης, η αποφυγή καταβολής φόρων και άλλες σχετικές πρακτικές συνυπάρχουν με αυτές των ευφημισμών, της ανάπτυξης κριτικής μέσω γλωσσικών κωδικών, των υπονοούμενων ομιλιακών ενεργημάτων, της διάδοσης «αντι-πολιτισμικών» προϊόντων και άλλα. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει πως υπάρχει, από τη μια, ο «αγνός χώρος» της αντίστασης έναντι της «διεφθαρμένης» και σκληρής εξουσίας/κυριαρχίας. Απεναντίας, οι σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας ενυπάρχουν σε αμφότερους τους χώρους, ως σχέσεις που επιβάλλουν συγκεκριμένες συμπεριφορές με χρήση ανάλογων συμβολικών και υλικών κυρώσεων. Η συγκρότηση ενός τόπου αντίστασης προϋποθέτει και συνεπάγεται σχέσεις εξουσίας και δεν προκύπτει ερήμην τους. Αυτό που πραγματικά συμβαίνει είναι σχέσεις εξουσίας να αντιστρατεύονται άλλες σχέσεις εξουσίας. Συχνά δε, στο όνομα ενός αγώνα ενάντια σε δοσμένες σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας και της απελευθέρωσης από αυτές εγκαθιδρύονται εξίσου καταπιεστικές -αν όχι και καταπιεστικότερες- σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας.

Όπως επισημαίνει ο Scott, ο χώρος της «κρυφής μαρτυρίας» και η «υποπολιτική» σε ορισμένες προσεγγίσεις εκλαμβάνονται πως λειτουργούν ως «βαλβίδα εκτόνωσης» και «αποσυμπίεσης» της δυσaréσκειας των υποτελών ομάδων. Στους προστατευμένους από το βλέμμα των κυρίαρχων ομάδων χώρους της «κρυφής μαρτυρίας», οι υποτελείς υποστηρίζεται πως μπορούν απροκάλυπτα να ασκούν («κούφια») κριτική, να βροντοφωνάζουν για τη μελλοντική εκδίκηση που θα πάρουν, να περιγράφουν πομπωδώς τον κόσμο που επέρχεται και θα σαρώσει τις σχέσεις εξουσίας/κυριαρχίας και θα αποκαταστήσει τις αδικίες σε βάρος των υποτελών. Στις συνθήκες αυτές, οι κυρίαρχοι έχουν κάθε λόγο να επιτρέπουν την αναπαραγωγή αυτών των «χώρων εκτόνωσης», στο βαθμό που δεν επηρεάζουν τη γαλήνη της «δημόσιας μαρτυρίας» αλλά, απεναντίας, την προστατεύουν. Η επιχειρηματολογία του Scott απέναντι στη συγκεκριμένη οπτική ανάλυσης είναι ιδιαίτερα πειστική, καθώς δείχνει, όπως ήδη σημειώθηκε, πως η «κρυφή μαρτυρία» είναι χώρος πρακτικής αντίστασης και όχι ένα υποκατάστατό της. Ένας χώρος μορφών αντίστασης που εκδηλώνονται και στη «δημόσια μαρτυρία» και δεν παραμένουν αποκλειστικά στον προστατευμένο τόπο της «κρυφής μαρτυρίας». Ανεξάρτητα ωστόσο από τα επιμέρους περιεχόμενα των σχετικών επιχειρηματολογιών, το εμπειρικό τους αντίκρισμα και την εσωτερική συνοχή τους, το σημαντικότερο είναι πως η εργασία του Scott καθιστά φανερό πως ο τρόπος με τον οποίο προσεγγίζεται ένα ζήτημα, τα ερωτήματα που τίθενται και οι απαντήσεις που δίνονται έχουν πολιτικές επιπτώσεις. Επισημαίνει έτσι μία ηθικο-πολιτική διάσταση της επιστημονικής έρευνας και των επιλογών που γίνονται στο εσωτερικό της, συνθήκη για την οποία οι φορείς της οφείλουν να έχουν επίγνωση της σημασίας της.

Τέλος, η εργασία του Scott κομίζει μια αντίληψη της εξουσίας/κυριαρχίας ως πρακτική η οποία προκαλεί αντιστάσεις εναντίον της. Κάθε απόπειρα υλικής και συμβολικής νομιμοποίησης της εξουσίας/κυριαρχίας παράγει πόρους για τη δημιουργία δυνητικών εργαλείων και μέσων αντίστασης από την πλευρά των υποτελών. Καμία εξουσία/κυριαρχία δεν μπορεί να «κλείσει» οριστικά και αμετάκλητα το πεδίο των ανα-σημασιολογήσεων, των αντιδράσεων και των επι-νοήσεων πρακτικών αντίστασης, που κινητοποιεί η συλλογική δράση και ευφυία. Συντρέχει έτσι μία σαφέστατη πολιτική δυνατότητα αλλαγής των υφιστάμενων σχέσεων εξουσίας/κυριαρχίας, παρά τη φαινομενική νηνεμία και (καθεστωτική) σταθερότητα που επιδιώκουν να συντηρούν οι κυρίαρχες ομάδες. Αυτό ακριβώς είναι και το πολύτιμο πολιτικό μήνυμα της εργασίας του Scott.

Rebecca Bamford
και Allison Merrick,
επιμ. 2022. Nie-
tzsche and Poli-
tized Identities.
SUNY Press. 370
σελ.

Martin A. Ruehl και
Corinna Schubert, ε-
πιμ. 2023. Nie-
tzsches Perspek-
tiven des
Politischen. de
Gruyter. 397 σελ.

Dmitri G. Safronov,
2023. Nietzsche's
Political Economy.
de Gruyter. 334 σελ.

Η σκέψη του Friedrich Nietzsche έχει αξιοποιη-
θεί πολλαπλώς από την σύγχρονη πολιτική θε-
ωρία, ιδιαίτερα τις τελευταίες δεκαετίες. Ω-
στόσο, η εξέλιξη αυτή είναι κάθε άλλο παρά αυ-
τονόητη. Η πρόσληψη του νιτσεϊκού έργου τον
περασμένο αιώνα υπήρξε ταραχώδης. Η ανά-
δειξη και ολοκλήρωση της κριτικής έκδοσης
των έργων του Nietzsche -συμπεριλαμβανομέ-
νων των περιβόητων καταλοίων, μέρος των ο-
ποίων αποτελούν σημειώσεις και περιγράμματα
σχεδιαζόμενων έργων - αναμφίβολα συνέβαλλε
σ' αυτήν την διαδικασία αξιοποίησης. Η ιστο-
ρικο-φιλολογική στοιχειοθέτηση του έργου α-
φενός απέτρεψε την εργαλειοποίηση, ακόμη και
τον απλό συσχετισμό, της νιτσεϊκής φιλοσοφίας
με την ναζιστική ιδεολογία και τις φυλετικές α-
ντιλήψεις από το ευρύτερο μεσοπολεμικό δια-
νοητικό περιβάλλον, και αφετέρου συνέβαλλε
στην εκ νέου ερμηνεία του ίδιου του νιτσεϊκού
εγχειρήματος αυτήν την φορά σε επιστημονικά
στέρεη βάση. Καρπός αυτής της προσπάθειας
δεν είναι μόνο, για παράδειγμα, η (διόλου αμε-
λητέα) αποκατάσταση της πραγματικότητας
σχετικά με την κατασκευή από την Elisabeth
Förster-Nietzsche ενός Hauptwerk υπό τον
τίτλο *Wille zu Macht*, το οποίο αντλεί επί της ου-
σίας υλικό από δημοσίευτα χειρόγραφα του
Nietzsche, αλλά και η δημοσίευση μελετών
πάνω στο έργο του Nietzsche στη βάση ακρι-
βώς της κριτικής έκδοσης των έργων και της συ-
νακόλουθης ανάδειξης νέων ερμηνευτικών δυ-
νατοτήτων που αυτή προσέφερε.

* Υποψήφιος Διδάκτορας στο Ινστιτούτο Φιλοσοφίας, Πανεπιστήμιο Λάιντεν.

Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηριχθεί πως το έργο του Wolfgang Müller-Lauter¹ αποτέλεσε την πλέον κρίσιμη συμβολή για αυτό που πλέον αποκαλείται «σπουδές Nietzsche», καθώς πρώτος εκείνος ανέδειξε μεθοδολογικά την κεντρική σημασία εννοιών όπως μεταξύ άλλων ανταγωνισμός, σύγκρουση και δύναμη, και προέκρινε έτσι μια ρητά αντι-μεταφυσική ερμηνεία του Nietzsche, η οποία αρθρώνεται με επίκεντρο την σύλληψη της ζωής ως βούλησης-για-δύναμη που απαρτίζεται από πολυπληθείς αντιθετικές σχέσεις δυνάμεων (μη «επιλύσιμες» διαλεκτικά) εντός ενός κόσμου που τον χαρακτηρίζει πρωταρχικά το συνεχές, αδιάλειπτο γίνεσθαι [*haltosen Geschehen*]. Το είναι (και άρα όλη η παράδοση της *Seinsmetaphysik* κατά Nietzsche) ορίζεται ως παράγωγο του γίνεσθαι, που προκύπτει ακριβώς δια του συνεχούς *Feststellen*, *Setzen* και *Fest-setzen* του είναι εντός ενός σχεσιακού πλαισίου αντιτιθέμενων δυνάμεων.² Η βούληση για δύναμη έτσι νοείται ως μια *Bilderrede* (NF 1881 11 [128] KSA 9.487)³ που σκιαγραφεί τον ασταμάτητο ανταγωνισμό δυνάμεων, ενώ όροι όπως *Kampf*, αγώνας, και παράγωγα αυτού εμφανίζονται πάνω από 1400 φορές στα γραπτά του Nietzsche και έχουν καταστατικό, δομικό και παραγωγικό χαρακτήρα στην δυναμική οντολογία του.⁴

Με βάση την παραπάνω σχηματική εικόνα της νιτσεϊκής φιλοσοφίας, η προσπάθεια οικειοποίησης της από την σύγχρονη πολιτική θεωρία (αρχικά απαντά στην αγγλοσαξονική σφαίρα) δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη. Ο συσχετισμός του Nietzsche με την πολιτική θεωρία αρχικά εγγράφεται στην ευρύτερη τάση επανατοποθέτησης και κριτικής απέναντι σε έργα που εντάσσονται σε αναλύσεις διαβουλευτικών μοντέλων της δημοκρατίας. Κρίσιμο ρόλο και σημείο επαφής αποτέλεσε η έννοια του «αγώνα» και κατ'επέκταση τα διάφορα παράγωγα και συγγενικές έννοιες του νιτσεϊκού λεξιλογίου. Το αγωνιστικό μοντέλο της δημοκρατίας, αντλώντας και από την

¹ Wolfgang Müller-Lauter, *Nietzsche. Seine Philosophie der Gegensätze und die Gegensätze seiner Philosophie*. de Gruyter, 1971.

² Herman W. Siemens, *Agonal Perspectives on Nietzsche's Philosophy of Critical Transvaluation*. de Gruyter 2021, σ. 26 – 27.

³ Οι παραπομπές στα κατάλοιπα του Nietzsche (Nachlass) θα γίνονται ακολουθώντας την έκδοση *Sämtliche Werke: Kritische Studienausgabe in 15 Einzelbänden*, σε επιμέλεια Giorgio Colli και Mazzino Montinari, Βερολίνο, de Gruyter, 1967 = KSA, Τα αποσπάσματα θα δίνονται ως NF, έτος, τον αριθμό του σημειωματάριου στην KSA, τον αριθμό του αποσπάσματος εντός αγκυλών, αριθμός της KSA και αριθμός σελίδας. Υπογράμμιση = υπογράμμιση του Nietzsche στο πρωτότυπο και έντονοι χαρακτήρες (bold) = διπλή ή πολλαπλή υπογραμμίσεις του Nietzsche στο πρωτότυπο.

⁴ H.W. Siemens, James Pearson (επιμ). *Conflict and Contest in Nietzsche's Philosophy*. Bloomsbury, 2018, σ. 1.

σκέψη του Nietzsche, επιχείρησε να αντλήσει κανονιστικά περιεχόμενα από όρους όπως «σύγκρουση» και «ανταγωνισμός» στην προσπάθειά του να υπερβεί το θεωρητικό υπόδειγμα της διαβουλευτικής δημοκρατίας προς ένα ουσιωδώς πλουραλιστικό μοντέλο, τονίζοντας ακριβώς τον ζωτικό ρόλο που έχουν για «το πολιτικό» οι παραπάνω έννοιες. Εντελώς ενδεικτικά, η Bonnie Honig θα κάνει λόγο για μια στροφή προς τον Nietzsche ούτως ώστε να αναζητηθεί μια περαιτέρω πολιτικοποίηση στην βάση ενός εναλλακτικού υποδείγματος. Στο πλαίσιο αυτό η έννοια του ανταγωνισμού θα αναδειχθεί σε έννοια μείζονος σημασίας,⁵ ενώ κομβικό ρόλο στην διαμόρφωση του συγκεκριμένου τρόπου σκέψης έπαιξε αναμφίβολα το έργο του William Connolly.⁶

Οι δύο συλλογικοί τόμοι και η μονογραφία που συζητούνται σε αυτήν τη βιβλιοκριτική εντάσσονται στην μακρά διάρκεια της διεθνούς ανάπτυξης των σπουδών Nietzsche, αποτελώντας προφανώς ορισμένες από τις τελευταίες χρονολογικά απόπειρες εξέτασης της νιτσεϊκής φιλοσοφίας από την σκοπιά της πολιτικής θεωρίας. Το θεματικό εύρος των υπό εξέταση μελετών εκτείνεται, ενδεικτικά, από το πεδίο της ταυτότητας του υποκειμένου, στο ζήτημα της πολιτικής και της διαπλοκής της με την προβληματική των αξιών, καθώς και την ύπαρξη πτυχών στα γραπτά του Nietzsche που μπορούν να ερμηνευθούν υπό το πρίσμα της πολιτικής οικονομίας.

Ο συλλογικός τόμος *Nietzsche and Politicized Identities*, σε επιμέλεια των Rebecca Bamford και Allison Merrick, εστιάζει στο κρίσιμο ζήτημα της ταυτότητας και στους κοινωνικούς και πολιτικούς όρους που συντελούν στην διαμόρφωσή της. Κύρια πρόθεση των επιμελητών είναι να διερευνήσουν εάν και κατά πόσο ανευρίσκεται στην φιλοσοφία του Nietzsche ένα εννοιολογικό πλαίσιο που μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τις τρέχουσες πολιτικές και κοινωνικές προκλήσεις που ανακύπτουν από το ζήτημα των πολιτικοποιημένων ταυτοτήτων. Ο τόμος, έτσι, αποτελεί μια ακόμα ένδειξη της θεωρητικής ωρίμανσης των σπουδών Nietzsche στην τρίτη δεκαετία του 21ου αιώνα, κεφαλαιοποιώντας δεκαετίες αναλύσεων πάνω στο ζήτημα της ταυτότητας και του προσώπου στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, όπως άλλωστε φαίνεται και από τις αναφορές στην εισαγωγή από τους επιμελητές στην προβληματική της δεδομενικότητας [situatedness] της ταυτότητας στο έργο της Wendy Brown (σ. 3). Μείζονος σημασίας κατά τους επιμελητές είναι η ίδια η έννοια της γενεαλογίας, όχι μόνο στο τυπικά

⁵ Bonnie Honig, *Political Theory and the Displacement of Politics*. Cornell University Press, 1993.

⁶ William E. Connolly, *Identity/Difference. Democratic Negotiations of Democratic Paradox*. Cornell University 1991.

θεωρητικά σκέλος, όπως αυτό προκύπτει κατεξοχήν στην Γενεαλογία της Ηθικής, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο οι ταυτότητες διάφορων κοινωνικών ομάδων διαμορφώνονται με αναφορά σε κοινωνικούς και πολιτικούς όρους (σ. 2).

Ο τόμος χωρίζεται σε τρία θεματικά μέρη. Στο πρώτο μέρος αναλύεται το ζήτημα της διαμόρφωσης και ανάπτυξης της ταυτότητας καθώς και τους τρόπους με τους οποίους διαφορετικές μορφές ταυτοτήτων αποκτούν νομιμοποίηση στον ιστορικό χρόνο. Εν συνεχεία εστιάζει στο ζήτημα της «ιεραρχίας», μιας αμφιλεγόμενης όσο και πολυσυζητημένης έννοιας του νιτσεϊκού λεξιλογίου, και κατ' αντιστοιχία στο ζήτημα της προτεραιοποίησης των αξιών. Τέλος, στο τρίτο μέρος επιχειρεί να ανοίξει περαιτέρω την ανάλυση και να διερευνήσει εάν η πραγμάτευση της θεματικής των πολιτικοποιημένων ταυτοτήτων μέσα από την νιτσεϊκή φιλοσοφία προσφέρει χειραφετητικές και ευρύτερα θεραπευτικές προοπτικές στο πλαίσιο ενός ευρύτερου κανονιστικού αιτήματος ή παραμένει στο επίπεδο ενός περιγραφικού και μόνο λόγου (σ. 5 - 8). Θα πρέπει, επίσης, να αναφερθεί ότι μέλημα των επιμελητών δεν ήταν μόνο μια αποστασιοποιημένη, θεωρητική πραγμάτευση του υπό εξέταση θέματος αλλά, πολύ περισσότερο, η πρόσμιξη αυτοβιογραφικών στοιχείων από πλευράς συγγραφέων ώστε η κάθε συμβολή να προσεγγίζει το ζήτημα της ταυτότητας και της πολιτικοποίησης μέσα και από μορφές βιογραφικού, αναστοχαστικού λόγου.

Ο Lawrence Hatab στο άρθρο του «Contending Selfhood. Nietzschean Contributions to the Question of Political Identity» καταπιάνεται με την ταυτότητα του προσώπου/προσωπικότητας (selfhood) στην σύγχρονη εποχή και επιχειρεί να το συνεξετάσει με τις αναπτύξεις για την συγκρότηση της ταυτότητας και του ατόμου στην κριτική φιλοσοφία του Nietzsche. Με δεδομένη την σημερινή ανάδυση του εθνικισμού και την αναδίπλωση αιτημάτων που αναφέρονται στις πολυπολιτισμικές ταυτότητες, ο Hatab εστιάζει στην εικόνα του «καλού Ευρωπαίου», στην σύγχρονη μετανάστευση αλλά και σε αυτό που ονομάζει ως λανθάνουσες προκαταλήψεις φύλου και φυλετικών στερεοτύπων στην φιλοσοφία του Διαφωτισμού, ώστε να τοποθετηθεί απέναντι στα σημερινά κρίσιμα ερωτήματα αναφορικά με την ταυτότητα του προσώπου. Αφετηρία του Hatab είναι η θέση που θέλει την νιτσεϊκή κριτική να λαμβάνει χώρα σε ένα δυναμικό πεδίο αντικρουόμενων δυνάμεων, ένα αποκεντρωμένο δίκτυο το οποίο ενεργοποιείται δια μέσου της διαδικασίας ανάδυσης των δυνάμεων της ζωής, με την ίδια την έννοια της ταυτότητας να προκύπτει και να διαμορφώνεται μέσα από αυτό. Υπό αυτήν την έννοια, και απηχώντας τις σχετικές αναλύσεις του Müller-Lauter, ο Hatab υπογραμμίζει πως ο Nietzsche απορρίπτει αντιλήψεις περί ουσίας -

και άρα του «ουσιώδους εαυτού» σε αυτήν την περίπτωση- που θέλει την τελευταία να εκτείνεται και να διατηρείται ως το πυρηνικό στοιχείο μιας έννοιας (σ. 18).

Με βάση τα παραπάνω ο Hatab θα ισχυριστεί πως ο Nietzsche απορρίπτει τυπικές ατομιστικές αντιλήψεις περί ταυτότητας, στην βάση ακριβώς της άρνησης ορισμού ή/και θεμελίωσης κάποιου διακριτού εαυτού. Η ίδια η έννοια της μοναδικότητας και της ατομικότητας θα εντοπιστεί όχι σε συνειδησιακά φαινόμενα, αλλά στο επίπεδο του μη συνειδητού, δηλαδή στην ίδια την εμπειρική, ενσώματη αποκρυστάλλωση της οργάνωσης των ενορμήσεων [Trieb] κάθε οργανισμού και οι οποίες οργανώνονται αγωνιστικά (σ. 19). Γνώρισμα της νιτσεϊκής αντίληψης του προσώπου είναι η ρευστότητα, η οποία προκύπτει ακριβώς από την αγωνιστική διαμόρφωση που λαμβάνει χώρα τόσο εντός του ατόμου, όσο και στις σχέσεις με άλλα πρόσωπα. Ο Hatab θα κάνει έτσι λόγο για «αγωνιστικές» διαδικασίες, όπου κάθε ενόρμηση αποσκοπεί στην επιβολή έναντι της άλλης. Όμως: η βούληση για δύναμη, που σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζεται ή συμπίπτει εννοιολογικά με κάθε μεμονωμένη δύναμη (ούτε σαφώς μόνο με την φυσική δύναμη αλλά κυρίως με κοινωνικό-πολιτισμικές δυνάμεις), αποσκοπεί κυρίως στην υπερνίκηση αντιστάσεων. Έτσι, κρίσιμη δεν καθίσταται η επιβολή, αλλά η ανάπτυξη αντίστασης υπό τη μορφή αντιτιθέμενων δυνάμεων. Κάθε «εαυτός» ενσωματώνει διαφορετικές και αντικρουόμενες προοπτικές και δυνάμεις, οι οποίες δεν οργανώνονται «τελεολογικά» αλλά σε ανταγωνιστικές σχέσεις τόσο εντός του ατόμου όσο και μεταξύ ατόμων.

Ο Hatab, το έργο του οποίου αποτελεί κομβικό σταθμό για την πολιτική θεωρία στον Nietzsche, κάνει λόγο για την «agonistic structure» της βούλησης για δύναμη (σ. 21 – 22). Σύμφωνα με αυτήν την ανάλυση, όπως αναφέρθηκε, η τελευταία βαίνει αυξανόμενη με την ανάπτυξη των αντιστάσεων. Η ολοκληρωτική επικράτηση μιας προοπτικής έναντι μιας άλλης συνεπάγεται την μείωση της συνολικής δύναμης (σ. 19). Η ανάγνωση αυτή έχει δεχθεί, όχι άδικα, κριτική για την σημασία που δίνεται στο αγωνιστικό στοιχείο της βούλησης για δύναμη. Ο Hatab φαίνεται να στηρίζεται στις πρώιμες αναλύσεις του Nietzsche για τον αγώνα [Wettkampf] στην αρχαία Ελλάδα και την φιλοσοφική του σημασία για τον νεαρό Nietzsche. Ωστόσο, η ίδια η έννοια του Wettkampf δεν μπορεί να αποδώσει το πλήρες περιεχόμενο της βούλησης για δύναμη ως έννοιας, αλλά αποτελεί μόνο ένα συγκεκριμένο είδος της τελευταίας. Αυτό γίνεται ιδιαίτερα εμφανές την δεκαετία του 1880, περίοδο κατά την οποία στο έργο του Nietzsche τονίζονται πτυχές της βούλησης για δύναμη που έχουν χαρακτήρα «αποκλεισμού», όπως φαίνεται στο παράδειγμα της οικειοποίησης της έννοιας *Auslösung* του Robert Mayer από τον

Nietzsche. Στο πλαίσιο της εντατικής ενασχόλησής του με τις φυσικές επιστήμες, το 1881 ο Nietzsche θα λάβει το βιβλίο του Mayer «*Über Auslösung*» από τον Peter Gast, το περιεχόμενο του οποίου θα τον επηρεάσει καθοριστικά στην διαμόρφωση της δυναμικής του οντολογίας. Η έκλυση της ενέργειας/δύναμης τίθεται ως αναγκαίο χαρακτηριστικό κάθε οργανισμού, διαδικασία που παράλληλα αμφισβητεί μοντέλα που διαβάζουν την βούληση για δύναμη αποκλειστικά μέσα από το πρίσμα συμμετρικών σχέσεων δυνάμεων.⁷ Μέσα από το έργο του Mayer ο Nietzsche θα μπορέσει, μεταξύ άλλων, να βρει μια επαλήθευση της υπόθεσης του W. Rolph που θέλει την ζωή ως μια συνεχή επέκταση δυνάμεων, διαδικασία που χαρακτηρίζεται και από μορφές υπερβολής/πλεονάσματος πέρα από το απαιτούμενο επίπεδο δύναμης προς συντήρηση των οργανισμών⁸: “NB. “Der chemische Prozeß ist stets größer als der Nutzeffekt“ Mayer. (...) Verschwendung ist ohne Weiteres kein Tadel: sie ist vielleicht nothwendig” (Σημειωτέον, “Η χημική διεργασία είναι πάντα μεγαλύτερη από το ωφέλιμο αποτέλεσμα” Mayer. (...) “Η σπατάλη δεν είναι δίχως άλλο μεμπτή: ενδεχομένως είναι αναγκαία”) (NF 11 [24] KSA 9. 451). Περαιτέρω, οι ανεπτυγμένοι οργανισμοί, σε αντίθεση με τους πιο «απλούς», χαρακτηρίζονται από την ικανότητά τους πρώτα να συσσωρεύουν δύναμη και έπειτα να την εκλύουν με διαφορετικούς τρόπους:

Woraus wird gehandelt? Das ist meine Frage. Das wozu? wohin? ist etwas Zweites. (...)

Und Ein und dieselbe Kraftgefühls-Menge kann sich auf tausend Weisen entladen: dies ist „Freiheit des Willens“ — das Gefühl, daß im Verhältniß zu der nothwendigen Explosion hundert von Handlungen gleich gut dienen. Das Gefühl einer gewissen Beliebigkeit der Handlung in Betreff dieser Spannungs-Erleichterung.

Meine Lösung: der Grad des Kraftgefühls befruchtet den Geist; der führt viele Ziele vor, wählt sich ein Ziel aus, dessen Folgen für das Gefühl ausspannend sind: also giebt es eine doppelte Entladung: einmal in der Vorwegnahme eines ausspannenden Ziels, sodann im Handeln selber. (NF 7 [77] KSA.10 268 – 269)

⁷ James Pearson, *Nietzsche on Conflict, Struggle and War*. Cambridge University Press, 2022, σ. 66 – 69.

⁸ Christian J. Emden, *Nietzsche's Naturalism. Philosophy and the Life Sciences in the Nineteenth Century*. Cambridge University Press, 2014, σ. 174.

(Από πού εκδηλώνεται η πράξη; Αυτό είναι το ερώτημά μου. Το 'προς τι', το 'προς τα πού' είναι κάτι δευτερεύον. (...) Μία και η αυτή ποσότητα αισθήματος δύναμης μπορεί να αποφορτιστεί με χίλιους τρόπους: αυτή είναι η «ελευθερία της βούλησης» - το αίσθημα πως σε αναλογία με την αναγκαία έκρηξη χρησιμεύουν εξίσου καλά εκατοντάδες πράξεις. Το αίσθημα μιας κάποιας προτίμησης της [εκάστοτε] πράξης αναφορικά με αυτή την ελάφρυνση της έντασης

Η λύση μου: ο βαθμός του αισθήματος δύναμης γονιμοποιεί το πνεύμα· αυτό παρουσιάζει πολλούς στόχους, επιλέγει ένα στόχο, οι συνέπειες του οποίου είναι χαλαρωτικές για το αίσθημα: υπάρχει συνεπώς μια διπλή αποφόρτιση: τη μια φορά την πρόληψη ενός χαλαρωτικού στόχου, και ακολούθως στην ίδια την πράξη.)

Παρά τις επιμέρους κριτικές, η συμβολή του Hatab παραμένει σημαντική, κάτι που εύκολα γίνεται αντιληπτό από τον τρόπο που συσχετίζει την ανάλυσή του με πληθώρα κοινωνικοπολιτικών ζητημάτων. Στο πεδίο της ταυτότητας του προσώπου αντί διλημμάτων τύπου «tribalism versus universalism», η αγωνιστική θεώρηση μας επιτρέπει να σκεφτούμε τις πολλαπλές δυνατότητες του εαυτού με όρους τόσο συγκράτησης της ρευστότητας και όσο και ταυτόχρονης αποδοχής της διαφορετικότητας. Παρόμοια προσεγγίζεται και ο κυρίαρχος ρόλος της ιστορικής μνήμης, που λειτουργεί εις βάρος πολλές φορές του ίδιου του επιδιωκόμενου μέλλοντος. Οι «καλοί Ευρωπαίοι» καλούνται να διαμορφώσουν ένα μέλλον ανοιχτών δυνατοτήτων μέσα όμως από ένα κληρονομημένο παρελθόν χιλιετιών. Μια αγωνιστική σχέση θα επιχειρήσει να ενσωματώσει [Einverleibung] το παρελθόν επί τη βάσει ενός μελλοντικού ορίζοντα και όχι με όρους εκδίκησης ή μνησικακίας (σ. 26).

Στον συλλογικό τόμο *Nietzsches Perspektiven des Politisches*, σε επιμέλεια Corinna Schubert και Manuel A. Rühl, η πολιτική ανάγνωση του Nietzsche μπαίνει σε πρώτο πλάνο. Παρά την ρητή αποστροφή του προς την πολιτική της εποχής του, και κατ' επέκτασιν των πολιτικών ιδεολογιών, οι επιμελητές αναφέρουν πως η ίδια η διανοητική πορεία του Nietzsche συμπίπτει με κομβικές πολιτικές αλλαγές και ρήξεις στον γερμανικό και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, με κορυφαία αναμφίβολα την ενοποίηση του Reich από τον Bismarck. Συνεπώς μπορεί να ειπωθεί πως «όλα ήταν πολιτική» στην εποχή του Nietzsche. Από την άλλη πλευρά, όπως σημειώνεται από τους επιμελητές, διαπιστώνεται μια αμφιθυμία από την πλευρά του Nietzsche: ενώ ο ίδιος θέλει να προφυλάξει το έργο του από την επαφή με την καθ' αυτό πολιτική σφαίρα, δεν παύει να αναγνωρίζει στην τελευταία δυνατότητες που

αφορούν το μέλλον και την προοπτική του ανθρώπου όπως ο ίδιος τον αντιλαμβάνεται στο κριτικό του πρόγραμμα. Αυτή η αμφιθυμία μάλιστα θα συνεχίζει να υπάρχει και μετά τον θάνατο του φιλοσόφου, μέσω των διαφορετικών και αντικρουόμενων πολιτικών ερμηνειών από τους «επιγόνους», μέχρις ότου ο Thomas Mann να κάνει μια πρώτη απόπειρα ισορροπημένης και νηφάλιας κριτικής αποτίμησης της νιτσεϊκής σκέψης υπό το φως της τότε πρόσφατης εμπειρίας του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (σ. V).

Σκοπός του συλλογικού τόμου, όπως σημειώνουν οι επιμελητές στο εισαγωγικό τους σημείωμα, είναι η πολύπλευρη εξέταση της νιτσεϊκής φιλοσοφίας από την σκοπιά της πολιτικής σκέψης, είτε μέσω της απόπειρας ερμηνείας των παροντικών προκλήσεων που εμφανίζονται στον πολιτικό ορίζοντα με άξονα τις σκέψεις του Nietzsche ή ακόμα και μέσω της ανάδειξης της μοναδικότητας και επικαιρότητας των αναλύσεων του Nietzsche και της σημασίας τους για εμάς σήμερα («*Historisierung als Provokation*» σ. VI). Ο συλλογικός τόμος, που αποτελεί καρπό του 30ού συνεδρίου της Nietzsche – Gesellschaft, αποτελείται από συμβολές τόσο στην αγγλική όσο και στην γερμανική γλώσσα και χωρίζεται σε 4 κύριες ενότητες: Άτομο και Ελευθερία, Δημοκρατία, Εκπαίδευση και Επανάσταση, Έννοιες και η κατασκευή τους, και τέλος, Επαναξιολογήσεις στην Ηθική και στον Πολιτισμό [Kultur].

Στην συμβολή της «*Nietzsches Perspektiven des Politischen – Zur Einführung*» η Corinna Schubert εκκινεί με την παραδοχή πως ο Nietzsche δεν σχεδίασε μια πολιτική θεωρία, ή ένα φιλοσοφικό σύστημα, κάτι που διαφαίνεται στην αποστροφή του προς τα θεωρητικά συστήματα εν γένει. Το ερώτημα του τι εμπίπτει στην σφαίρα της πολιτικής θεωρίας και ανάλυσης παραμένει σημαντικό, εάν όχι και εγγενώς προβληματικό σε αναλύσεις τύπου Nietzsche, ωστόσο γεγονός παραμένει ότι ο Nietzsche ασχολήθηκε και δόμησε κεντρικό μέρος της κριτικής του γύρω και από πολιτικο-κοινωνικές διεργασίες και ζητήματα. Ακόμα, η Schubert τονίζει την σημασία μιας ερμηνευτικής προσέγγισης που δίνει έμφαση στο συγκεκριμένο πλαίσιο, καθώς και στις ρητορικές και υφολογικές χρήσεις της γλώσσας από τον ίδιο τον Nietzsche («*Text und kontextsensibile Herangehenweise*»). Δια μέσου αυτής της μεθοδολογικής αρχής θα ήταν έτσι δυνατό να σκιαγραφηθεί ένα «панόραμα» από τις διαφορετικές αποχρώσεις της ενασχόλησης του Nietzsche με την πολιτική. Αυτή εκτείνεται από την αντιπαράθεση ή πρόσμιξη προοπτικών επικεντρωμένες σε «μικρο» και «μακρο» επίπεδα, όπως οι ψυχολογικές αναλύσεις μεμονωμένων ομάδων ή ευρύτερων ιστορικών εποχών, τις κριτικές αναφορές σε πολιτικά ρεύματα και ιδέες ως τον μακρύ χρόνο της ανθρώπινης εξέλιξης

και διαμόρφωσης και την εναλλαγή περιγραφικών και κανονιστικών μοτίβο στην κατά τόπους ανάλυση (σ. 3 - 4).

Μια γεύση για το τι θα μπορούσε να σημαίνει η φιλοσοφία του Nietzsche για την πολιτική και την γεωπολιτική παίρνουμε στο άρθρο του Hugo Drochon «Nietzsche's 'Great Politics' in the Context of the *Kaiserreich*». Ο Drochon προχωρά σε μια ανάγνωση του Nietzsche δίνοντας έμφαση στην ένταξη και κατανόηση του έργου του στο ευρύτερο ιστορικό περιβάλλον. Το τελευταίο ορίζεται από την πολιτική του Bismarck και την επιρροή που αυτή είχε στη διανοητική, πολιτική και κοινωνική ζωή της Γερμανίας, ενώ ιδιαίτερης σημασίας είναι οι αναφορές στον ανταγωνισμό των ευρωπαϊκών δυνάμεων τόσο στον ηπειρωτικό χώρο όσο και στον παγκόσμιο χάρτη. Προχωρώντας σε μια ιστορική περιοδολόγηση της χρήσης της φράσης «*große Politik*» στα κείμενα του Nietzsche, ο Drochon ισχυρίζεται πως η όποια πολιτική θεωρία στον Nietzsche εντοπίζεται ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο θεματοποιείται η παραπάνω φράση στο φιλοσοφικό του λεξικό. Η «μεγάλη πολιτική» του Nietzsche θα αφορά μια νέα κάστα «καλών Ευρωπαίων», στο πρόσωπο των οποίων θα συμβολίζεται το κριτικό πρόγραμμα της επαναξιολόγησης όλων των αξιών (σ. 377). Η σύζευξη κουλτούρας και πολιτικής, αν και τοποθετημένη στον αντίποδα αντιλήψεων τύπου *Realpolitik*, σηματοδοτεί επίσης την ανάδειξη πολιτικών ιεραρχιών ως πλευρά μιας ηθικής των κυρίων (σ. 376 - 379).

Σε μια μάλλον διαφορετική οπτική, ο Martin A. Ruehl στο άρθρο του «Nietzsche's New Order: The Political after the Death of God» τονίζει πως ο Nietzsche αντιτασσόταν τις ιδέες του 1789 ήδη από την πολύ νεανική του ηλικία, ενώ η κριτική του προς τον Bismarck ήταν μια κριτική από τα δεξιά (σ. 17 - 18). Ο Ruehl μάλιστα δεν διστάζει να αναδείξει εκ νέου προβλήματα που θεωρούνται λήξαντα από την τρέχουσα βιβλιογραφία:

“[a]sking ‘the Nazi question’ (Pierre Ayçoberry) may not be the only way to interrogate Nietzsche’s political thought, but it is hardly irrelevant to that task. For one thing, it draws attention to the devastating implications of his anti-Christian anti-egalitarianism. At a time when his philosophy threatens to be incorporated into the liberal-democratic mainstream, it is worth highlighting these implications again.” (σ. 23)

Η πολεμική του Nietzsche εναντίον αντιλήψεων περί ισότητας (σ. 24 - 25), αλλά και η διαδικασία που σημειώνει ο Ruehl κατά την οποία «a set of older Christian assumptions finally lost their hold and former bourgeois-liberal certainties suddenly seemed uncertain» (σ. 21), αναμφίβολα απόκτησαν την δική τους ιστορική δυναμική. Δύο παρατηρήσεις όμως, σημειωματικού

χαρακτήρα, θα μπορούσαν να εκφρασθούν εδώ. Πρώτον, η κριτική του Nietzsche στην φιλελεύθερη έννοια της ισότητας εκκινεί από ένα αίτημα πλουραλισμού. Ο Nietzsche ταυτίζει τις κλασσικές αντιλήψεις περί ισότητας και δημοκρατίας με αυτό που μεταξύ άλλων ονομάζει ως ομογενοποίηση [Ausgleichung, Anähnlichung] που αντιτίθεται στον δυναμικό και πλουραλιστικό χαρακτήρα της ζωής. Οι αναφορές στα νιτσεϊκά κείμενα για την ισχύ και την «ηθική των κυρίων» είναι πολυπληθείς, όμως η διαφορά δύναμης ανάμεσα στον ισχυρό και τον αδύναμο μπορεί να ιδωθεί ως ούσα πάντα σχετική, και όχι απόλυτη: ο ισχυρός είναι περισσότερο *primus inter pares* στον βαθμό που δεν αποκλείει τον αδύναμο από το να τον ανταγωνιστεί.⁹ Δεύτερον, η διαδικασία που περιγράφεται ως «ευρωπαϊκός μηδενισμός» αποτελεί δύναμι και συνθήκη πραγματοποίησης του κριτικού προγράμματος της επαναξιολόγησης των αξιών. Ήδη από τον Kant η ιστορία του μηδενισμού διαγράφει μια ενδιαφέρουσα πορεία, τόσο ως ιστορία απομείωσης των αξιών όσο και ως πεδίο δυνατοτήτων.¹⁰

Η μονογραφία του Dmitry Safronov *Nietzsche's Political Economy* αποτελεί αναντίρρητα μια πρωτότυπη συμβολή στον υπό εξέλιξη διάλογο για την πολιτική θεωρία του Nietzsche. Η μελέτη, που αποτελεί επεξεργασμένη έκδοση της διδακτορικής διατριβής του Safronov στο πανεπιστήμιο του Κέιμπριτζ, επιχειρεί να αντιστοιχήσει την νιτσεϊκή φιλοσοφία με τα ερωτήματα και τους προβληματισμούς της πολιτικής οικονομίας. Ήδη από την εισαγωγή ο συγγραφέας κάνει λόγο για «Nietzsche's political economy», θέση η οποία τίθεται ως το *explanandum* της συνολικής επιχειρηματολογίας του βιβλίου. Ήδη εδώ ανακύπτει ένα τυπικό πρόβλημα για κάθε ερμηνεία των κειμένων του Nietzsche, δηλαδή αν η απόπειρα ερμηνείας πρωτίστως δεσμεύεται από το σύνολο των πρωτογενών πηγών ή επιλέγει, με αναφορά σε έναν ευρύτερο άξονα ερωτημάτων, να αντλήσει περιεχόμενα από τα κείμενα του Nietzsche και να τα εντάξει σε ευρύτερες, ανεξάρτητες ορισμένες φορές, ερωτηματοθεσίες. Θα πρέπει να ειπωθεί πως, καταρχήν, και οι δύο μέθοδοι είναι αποδεκτές (αν όχι αναγκαίες), ενώ το όποιο πρόβλημα ανακύπτει πολύ περισσότερο από τον ίδιο τον αποσπασματικό χαρακτήρα των νιτσεϊκών κειμένων.

Η αναζήτηση, συνεπώς, σχημάτων πολιτικής οικονομίας στην κριτική φιλοσοφία του Nietzsche είναι μια τολμηρή κίνηση, πολύ περισσότερο όταν η

⁹ Siemens 2021, ό.π., σ. 5.

¹⁰ Christian J. Emden, «Nihilism, Pessimism and the Conditions of Modernity». Στο *The Cambridge History of Modern European Thought Volume 1: The Nineteenth Century*, επιμέλεια Warren Breckman και Peter E. Gordon. Cambridge University Press, 2019, σ. 394.

αναφορά του Safronov σε πολιτική οικονομία του Nietzsche υποδηλώνει μια συστηματική ενασχόληση του τελευταίου με το συγκεκριμένο πεδίο. Ο συγγραφέας εντάσσει το νιτσεϊκό έργο μέσα στο ιστορικό του πλαίσιο, και συγκεκριμένα σε εκείνο της μεγάλης οικονομικής κρίσης στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ βασική επιδίωξη είναι η ανάδειξη του θέματος των αξιών ως πυρήνα της σχέσης πολιτικής οικονομίας και νιτσεϊκής φιλοσοφίας (σ. 25).

Η μονογραφία οργανώνεται σε 8 κεφάλαια, στα οποία ο συγγραφέας αναλύει, κατά σειρά, την αναγνωστική/ερμηνευτική προσέγγιση που υιοθετείται πάνω στην νιτσεϊκή φιλοσοφία, το εννοιολογικό πλαίσιο μέσω του οποίου θα αναδυθεί ο προβληματισμός του Nietzsche περί πολιτικής οικονομίας, την σχέση του Adam Smith και του Nietzsche με άξονα αναφοράς τον καταμερισμό της εργασίας, και την σχέση του Marx και του Nietzsche ως προς το ζήτημα της πολιτικής οικονομίας. Τα τελευταία τέσσερα κεφάλαια του βιβλίου επικεντρώνονται, το καθένα ξεχωριστά, στο ζήτημα του χρέους, της δουλείας, και της κριτικής της χρεωστικής οικονομίας αντίστοιχα, ενώ τέλος παρατίθενται κάποιες παρατηρήσεις συμπερασματικού χαρακτήρα πάνω στην πολιτική οικονομία και τον Nietzsche.

Σύμφωνα με τον Safronov, η κεντρική αξία των νιτσεϊκών κειμένων εντοπίζεται ακριβώς στον διαθεματικό/διεπιστημονικό χαρακτήρα τους [trans-disciplinary] καθώς και στο χειραφετητικό τους πρόσημο (σ. 10). Ήδη εδώ γίνεται σαφές πως επιλέγεται μια πιο διασταλτική ερμηνευτική οδός, κάτι που φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τον Safronov όταν εστιάζει στην οικονομία ως «*Existenzbedingungen*», ως όρο της ανθρώπινης ύπαρξης δηλαδή, η οποία, ακριβώς επειδή τίθεται ως τέτοια, δύναται να προσπελαστεί από την κριτική φιλοσοφία του Nietzsche. Ομοίως, η επιλογή μιας «τοπολογικής» εξέτασης των ιδεών του Nietzsche, όπως και του συνόλου του έργου του, αντί της συνήθους περιοδολόγησης, επιτρέπει στον Safronov να αντιμετωπίσει τα νιτσεϊκά κείμενα ως κάτι το συνεχές, στα οποία κεντρικά μοτίβο και ιδέες επαναλαμβάνονται ή επανέρχονται με διαφορετική μορφή (σ. 12 - 19).

Κρίσιμος κρίκος στην αλυσίδα που συνδέει την νιτσεϊκή φιλοσοφία με την πολιτική οικονομία και ακολούθως με την προβληματική των αξιών, κατά τον Safronov, είναι η σχέση της τελευταίας με τον χριστιανισμό και αυτό που αποκαλεί ο Nietzsche ως «δουλική ηθική». Υπό την προοπτική της οικονομίας ως *Existenzbedingungen*, ως όρων ύπαρξης, υπογραμμίζεται η ευρύτερη εγγύτητα της αντίληψης του Nietzsche με την ιστορική σχολή της οικονομίας. Ο Safronov αντιπαραθέτει έτσι την τελευταία προς το (νεο)κλασικό μοντέλο, οι μεθοδολογικές προκείμενες του οποίου αποκλείουν εκ προοιμίου κάθε αναφορά σε ηθικά ή κοινωνικά περιεχόμενα και αξίες (σ. 28 - 29). Όπως διεξοδικά αναφέρει ο Safronov, επικαλούμενος μεταξύ άλλων

και τις μελέτες του Brobjer,¹¹ μπορεί βάσιμα να υποστηριχθεί πως ο Nietzsche είχε έρθει σε επαφή με βασικές αρχές της οικονομικής σκέψης και ιδιαίτερα με την λεγόμενη ιστορική σχολή δια μέσω του Wilhelm Roscher, είτε παρακολουθώντας διαλέξεις του είτε μέσω της ανάγνωσης των έργων του. Η κριτική του Nietzsche στην πολιτική οικονομία, ωστόσο, εδράζεται σε μια συνολική κριτική περί δουλικής ηθικής και αξιών της οποίας η πρώτη δεν είναι παρά μια πολιτισμική έκφανση. Επικαλούμενος το «τοπολογικό» σχήμα ερμηνείας της νιτσεϊκής φιλοσοφίας, ο Safranov αντλεί υλικό από τα δημοσιευμένα βιβλία και τα κατάλοιπα με σκοπό να αναδείξει ότι η εκκοσμικευμένη χρηματική οικονομία αποτελεί μια μετεξέλιξη της χριστιανικής θεολογίας και της αντίληψης αξιών που αυτή είχε (σ. 38).

Η παραπάνω ερμηνεία είναι χαρακτηριστική στο κεφάλαιο όπου αναλύεται η σκέψη του Marx. Ο Safranov τονίζει πως η κριτική του Nietzsche μπορεί να ιδωθεί ως μια εστίαση στις πνευματικές συνέπειες της οικονομικής λογικής όπως αυτή εκτέθηκε από τον Marx και την κριτική του στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Ανεξάρτητα από την ορθότητα μιας τέτοιας διατύπωσης, πρωταρχικό ερώτημα παραμένει αν αυτή η κίνηση εγγυάται την μετάβαση σε θεωρητικά σχήματα πολιτικής οικονομίας ή παραμένουμε στο πεδίο της νιτσεϊκής πολιτισμικής κριτικής, με τις όποιες αναφορές στην οικονομία να γίνονται σποραδικά. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι το απόσπασμα στο οποίο παραπέμπει συχνά ο Safranov, όπου ο Nietzsche έρχεται αντιμέτωπος με την σκέψη του Αυστριακού οικονομολόγου Emanuel Herrmann (NF 1887 10 [17] KSA 12. 462 – 463). Αναμφίβολα σε αυτό το απόσπασμα ο Nietzsche περιγράφει σύνθετες διαδικασίες που μπορούν να ιδωθούν υπό το πρίσμα μιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας («*jene unvermeidlich bevorstehende Wirtschafts-Gesamt-Verwaltung der Erde*» - αυτή η αναπόφευκτα επικείμενη συνολική οικονομική διαχείριση της γης). Ωστόσο η εστίαση παραμένει στο σχήμα του νιτσεϊκού περφεξιονισμού, ο οποίος με την σειρά κάθε άλλο παρά ασύνδετος είναι με ηθικές αντιλήψεις («*der Erzeugung des synthetischen, des summirenden, des rechtfertigenden Menschen, für den jene Machinalisierung der Menschheit eine Daseins-Vorausbedingung ist, als ein Untergerstell, auf dem er seine höhere Form zu sein sich erfinden kann...*» - της γέννησης του σύνθετου, του αθροιστικού, του δικαιολογητικού ανθρώπου, για τον οποίο αυτή η εκμηχάνιση της ανθρωπότητας είναι μια προκείμενη ύπαρξης, ως ένα υπόβαθρο, στο οποίο μπορεί να επινοήσει την ανώτερη μορφή του είναι του...).

¹¹ Thomas Brobjer, «Nietzsche's Knowledge, Reading, and Critique of Political Economy». *Journal of Nietzsche Studies*, no. 18, 1999.

Από τα παραπάνω ίσως δεν θα ήταν αβάσιμο να υποστηριχθεί πως η κριτική τύπου Nietzsche και η κριτική τύπου Marx βασίζονται σε διαφορετικές οπτικές πάνω στην έννοια της αξίας. Θα ήταν συνεπώς ενδιαφέρον να σκιαγραφηθεί η ίδια η ιστορική πορεία της έννοιας της αξίας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα - όπως επίσης και του βίου/ζωής - δεδομένης της εκτεταμένης χρήσης της [*Die Umwertung aller Werte*] από τον ίδιο τον Nietzsche, ιδιαίτερα κατά την δεκαετία του 1880.¹² Για τον Nietzsche και το κριτικό του πρόγραμμα, ο αξιακός τόπος περνάει μέσα και από την διαπλοκή του ζητήματος της αξίας με τις φυσικές επιστήμες, μια θέση που όχι άδικα έχει χαρακτηριστεί ως αρκετά δύσκολη να υποστηριχθεί, όχι τόσο αναφορικά με την όποια πρακτική έκβαση του εγχειρήματος, όσο εξαιτίας της έντασης με την οποία ο Nietzsche μελετά τις φυσικές επιστήμες της εποχής του, και ιδιαίτερα την βιολογία, με απώτερο στόχο να θεματοποιήσει το ζήτημα της κανονιστικότητας με όρους αυστηρής ιστορικής εμμένειας. Ως εκ τούτου, η επαφή του Nietzsche με την σκέψη των Wilhelm Roux, von Nägeli, ακόμα και του Darwin, δεν είναι άσχετη με τις αναζητήσεις της λεγόμενης πρώτης γενιάς νέο-καντιανών (Lange, Caspari, Liebmann) και το ζήτημα του επανακαθορισμού εννοιών όπως τελεολογία και αιτιότητα υπό το πρίσμα και των ραγδαίων εξελίξεων στην βιολογία.¹³ Αυτός ο φιλοσοφικός νατουραλισμός του Nietzsche είναι δύσκολο σε πρώτη ανάλυση να ταιριάζει με αναλύσεις τύπου Marx, για τον απλό λόγο πως ο τελευταίος έχει στρέψει τα θεωρητικά του βέλη σε εντελώς διαφορετικό πεδίο. Αυτό ωστόσο δεν σημαίνει πως το έργο του Marx δεν προσφέρεται για αντίστοιχες ανακατασκευές της έννοιας της φύσης και της ιστορικής εμμένειας - ακριβώς το αντίθετο ισχύει.

¹² Herbert Schnädelbach, *Philosophy in Germany 1831 - 1933*. Cambridge University Press, 1984, σ. 139-179.

¹³ Emden, 2014, ό.π.

Το Δελτίο του Αρχείου

Ξένια Μαρίνου, Ένας ελέφαντας με ρεντιγκότα. Εικόνες από μια αστυνομική έκθεση 1883-1903. Οι εκδόσεις των συναδέλφων, Αθήνα 2024, σ. 282.

Ο αναγνώστης και η αναγνώστρια που θα δουν για πρώτη φορά τον τίτλο του παραπάνω συγγράμματος πολύ πιθανό θα κάνουν το συνειρμό με τις Εικόνες σε μια έκθεση του Μοντέστ Μουσόργκσκι. Παρόλο που δεν πρόκειται εδώ για μουσικό έργο, ο συνειρμός δεν είναι άτοπος. Σύμφωνα με το κείμενο του οπισθόφυλλου, η Ξένια Μαρίνου, επίκουρη καθηγήτρια στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, «επιχειρεί μια διαφορετική τοιχογραφία των πρώτων τριάντα χρόνων της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας, εστιάζοντας στην ανασυγκρότηση και στον τρόπο λειτουργίας της Αστυνομίας του Παρισιού μετά την Παρισινή Κομμούνα». Την είσοδο σ' αυτή την τοιχογραφική έκθεση αποτελεί ο αστυνομικός φάκελος που σχηματίστηκε από την «πολυετή μυστική παρακολούθηση» του σοσιαλιστή Παναγιώτη Αργυριάδη στη Γαλλία. Όποιος έχει στοιχειώδη γνώση αρχειακής έρευνας θα κατανοήσει τη χαρά της συντάκτριας για την ανακάλυψη του φακέλου του Αργυριάδη στο αστυνομικό αρχείο από την ίδια, καθώς είχε καταχωρηθεί με άλλο όνομα, έως ότου ήρθε στο φως με την παρούσα έρευνα.

Ωστόσο η εξέταση του φακέλου του Αργυριάδη αποτελεί την καλοδεχούμενη αφορμή για την παρουσίαση από τη συντάκτρια αφενός ορισμένων προβληματισμών αναφορικά με την μεταφραστική απόδοση συγκεκριμένων διοικητικών (εν προκειμένω: αστυνομικών) όρων σε έτερη γλώσσα. Όπως και στο προηγούμενο σύγγραμμά της (Αναζητώντας οδοφράγματα. Αστικός Τύπος και ελληνικές συμμετοχές στον γαλλοπρωσικό πόλεμο και την Παρισινή Κομμούνα. ΚΨΜ, Αθήνα 2015) η Ξ. Μαρίνου επιδεικνύει ιδιαίτερη ευαισθησία στις λεπτές διαφοροποιήσεις μεταξύ 'συγγενών' εννοιών, όπως είναι αυτές που χαρακτηρίζουν την διοικητική οργάνωση της γαλλικής αστυνομίας, καταλήγοντας συν τοις άλλοις στο ενδιάμεσο συμπέρασμα, πως «εντός της διαβαθμισμένης αυτής γραφειοκρατίας, εμφανίζονται αναρίθμητα στοιχεία μιας αστυνομικής καθομιλουμένης, που περιγράφουν μια εργασία που δεν αποτυπώνεται απαραίτητα στο διοικητικό κομμάτι» (σ. 19). Η ανάλυση αυ-

τής της διαλέκτου καθώς και των μηχανισμών που την φέρουν, πλαισιώνεται από την Ξ. Μαρίνου αφετέρου με μια ιδιαίτερα αξιόλογη τοιχογραφία της γαλλικής κοινωνίας στα τέλη του 19ου αιώνα, η οποία συνδυάζει δείγματα και καταστάσεις από διάφορα κοινωνικά πεδία – ήδη εδώ έχουμε μια συμπυκνωμένη περιήγηση σε έναν ολόκληρο, κρατικά οργανωμένο πολιτισμό, με τρόπο που επιτρέπει στην αναγνώστρια και τον αναγνώστη να προσανατολιστούν καλύτερα στο θέμα του συγγράμματος.

Για την Ξ. Μαρίνου ο βασικός στόχος δεν είναι η ανασυγκρότηση του πολιτικού βίου του Αργυριάδη, ο οποίος θα δραστηριοποιηθεί πολιτικά τόσο ως εκδότης σοσιαλιστικών εντύπων όσο και ως δικηγόρος (αυτός είναι ο «ελέφαντας με ρεντιγκότα», όπως θα τον χαρακτηρίσει χαιρέκακα, λόγω της σωματικής του διάπλασης, ένας αστυνομικός πράκτορας σε αντίστοιχη αναφορά του). πρωταγωνιστής του βιβλίου είναι η ίδια η αστυνομική οργάνωση του Παρισιού, τις εσωτερικές διεργασίες της οποίας, αναφορικά με την παρακολούθηση πολιτικά ύποπτων προσωπικοτήτων μπορούμε πλέον να ακολουθήσουμε μέσα από την αρχειακή έρευνα της Ξ. Μαρίνου.

Η δυνατότητα αυτή, ξένη εισέτι για τις πρακτικές της ελληνικής αστυνομίας (είναι γνωστό πως στην Ελλάδα οι φάκελοι παρακολούθησης μιας σημαντικής ιστορικής περιόδου παραδόθηκαν στην πυρά και δεν διατηρήθηκαν για την έρευνα) δεν θα έπρεπε να σχετικοποιείται με την πεποίθηση, την οποία απορρίπτει ρητά – και ορθώς – η συντάκτρια στο τέλος του συγγράμματος, ότι οι πρακτικές αυτές διοικητικής παρακολούθησης, με τα ψευδώνυμα και τις κωδικοποιημένες αναφορές, αποτελούν γραφικά στοιχεία ενός παρελθόντος, το οποίο υποτίθεται πως έχει παρέλθει μέσα από τον υποτιθέμενο δημοκρατικό χαρακτήρα του σύγχρονου κράτους. Προς τούτο αρκεί μια ματιά στο διόλου παρελθοντικό αλλά συγκαρινό με το έργο της Ξ. Μαρίνου πόνημα *Αστυνομία, βία και δικαιώματα: Μια επισκόπηση της αστυνομικής αυθαιρεσίας στην Ελλάδα*, συνταγμένο από τον Ιάσονα Γουσέτη για την Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Αθήνα 2024), για να διαπιστωθεί το έωλο μιας τέτοιας αντίληψης περί της σύγχρονης δημοκρατίας και της αστυνομίας. Πέρα από την αναδρομή σε μια παρελθοντική περίοδο εν πολλοίς άγνωστη στην Ελλάδα, μέσα από το έργο της Ξ. Μαρίνου παρέχονται λαβές αναστοχασμού για την εννόηση και αποτίμηση των πραγματικών μηχανισμών του σύγχρονου κράτους.

Τέλος, όσο αφορά το ίδιο το βιβλίο, ενώ μπορούμε να επαινέσουμε τους εκδότες για την άρτια στοιχειοθεσία και συμπερίληψη του εποπτικού υλικού, δεν μπορούμε παρά να σημειώσουμε την άκρως αρνητική μεθόδευση της τοποθέτησης των πολυάριθμων σημειώσεων στο τέλος του βιβλίου – κάτι που μόνο αρνητικά επιδρά στην πολυεπίπεδη ανάλυση της Ξένιας Μαρίνου.

Θ.Γ.

Ερβίν Σέχου, *Οι απρόσκλητοι φιλοξενούμενοι. Αυτοεθνογραφικές / ιστορικές σημειώσεις για τα τριάντα χρόνια της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα*. Ισνάφι, Ιωάννινα 2021, σ. 222.

Εάν κάποιος επισημάνει τη χρονολογία έκδοσης του εν λόγω βιβλίου, υποστηρίζοντας ότι πρόκειται για μια παρωχημένη πλέον έκδοση, τότε θα πρέπει να στοχαστεί για τον τρόπο ύπαρξης του 'παρελθόντος' στο παρόν, καθώς και για την συν τω χρόνω επιτακτική ανάγκη αναστοχασμού για ζητήματα αυτού καθεαυτού του εγγύτερου παρελθόντος. Λαμβάνοντας ως εξωτερική αφορμή τη συμπλήρωση το 2021 τριάντα χρόνων από την έναρξη της αλβανικής μετανάστευσης στην Ελλάδα, ο Ερβίν Σέχου, Αλβανός μετανάστης ο ίδιος, και υποψήφιος διδάκτορας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου, καταγράφει την πορεία της ενσωμάτωσης των «απρόσκλητων φιλοξενούμενων» στην ελληνική κοινωνία.

Εν προκειμένω ο συγγραφέας, χωρίς να αποφεύγει αυτοβιογραφικές και βιωματικές αναφορές, χρησιμοποιεί «τη διττή προσέγγιση της αυτοεθνογραφικής και της ιστορικής μελέτης». Με τον τρόπο αυτόν δεν παρέχεται στον ενδιαφερόμενο αναγνώστη απλώς ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον υλικό ιστορικών καταστάσεων και βιωμάτων, το οποίο δεν εξαντλείται επ' ουδενί σε αφηγηματική ανεκδοτολογία, αλλά εν πολλοίς ένας δομημένος χάρτης κοινωνικών διεργασιών, η μία άκρη του οποίου αφορά τις κοινωνικές και πολιτισμικές προκείμενες της σύγχρονης αλβανικής ιστορίας και η άλλη την 'ετοιμότητα' (ή την έλλειψη ετοιμότητας) της ελληνικής κοινωνίας να αντιμετωπίσει τις μεγάλες μεταναστευτικές ροές την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα (ουσιαστικά δε, μέχρι σήμερα). Η παρουσίαση του Ε. Σέχου κινείται με σχετική άνεση μεταξύ φαινομενολογικών και πραγματολογικών αναλύσεων, ανακαλώντας συγχρόνως στη μνήμη του σύγχρονου αναγνώστη και της αναγνώστριάς δεδομένα και στιγμές της πρόσφατης ιστορίας, νοηματοδοτημένα από την όχι πάντα και όχι μόνο εντασιακή σχέση μεταξύ των «Αλβανών» και της ελληνικής κοινωνίας. «Κατά τον τρόπο αυτό», επισημαίνει ο ίδιος «δεν επιλύονται απλώς απορίες σχετικές με το ζήτημα αλλά αναδεικνύονται και οπτικές που μέχρι τώρα παρέμεναν στη σκιά». Όντως, το σύγγραμμα του Ε. Σέχου φωτίζει τόπους και καταστάσεις της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας, με τρόπο ο οποίος ενισχύει – το λιγότερο – ιστορικούς συλλογισμούς για το ποιον και την ταυτότητα αυτής της ίδιας κοινωνίας, έτσι όπως αναδείχτηκαν μέσα από την αντιμετώπιση των «απρόσκλητων φιλοξενούμενων». Σαφώς, χρειαζόμαστε περισσότερα βιβλία σαν αυτό – και όχι μόνο για ενημερωτικούς λόγους.

Θ.Γ.

Μαρία Β. Μαρκαντωνάτου, *Η κοινωνική και πολιτική θεωρία του Καρλ Πολάνυι. Προσεγγίσεις των σύγχρονων κρίσεων από την πολαννική κοινωνιολογία*. Παπαζήσης, Αθήνα 2024, σ. 625.

Η Μαρία Μαρκαντωνάτου είναι αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου του Αιγαίου, και έχει ασχοληθεί επί σειρά ετών με το έργο του Ούγγρου στοχαστή Karl Polanyi, με τρόπο ο οποίος αποτελεί ενδιαφέρουσα αντίστιξη (εάν όχι αντίθεση) στην κατά καιρούς προχειρότητα ή μεγαλαυχία που διακρίνει την ενασχόληση με κάποιο κλασικό έργο. Πριν από το μεγάλο πόνημα που αναφέρεται στον τίτλο, η Μ. Μαρκαντωνάτου έχει μεταφράσει και επιμεληθεί μια συλλογή κειμένων του Polanyi με τίτλο *Ο φασιστικός ιός. Κείμενα της περιόδου 1923-1960* (Τόπος, Αθήνα 2021), εμπλουτίζοντας έτσι σημαντικά τη συγκαρινή συζήτηση για το φασιστικό φαινόμενο.

Η πραγματεία για την κοινωνική και πολιτική θεωρία του Polanyi, βασίζεται τόσο στην ανάλυση γνωστών και λιγότερο γνωστών πλευρών του έργου του, όσο και σε αναδρομές της συντάκτριας σε συγκαρινά φαινόμενα (όπως η πολιτική λιτότητας που επιβλήθηκε στην Ελλάδα στις αρχές του 21ου αιώνα), μέσα από την οπτική του Polanyi. Με αυτό το σύγγραμμα ο αναγνώστης και η αναγνώστρια έχουν πλέον στη διάθεσή τους όχι μόνο αναλύσεις του έργου του Polanyi, αλλά και συνόψεις των κριτικών που του ασκήθηκαν, ήδη από την μεσοπολεμική περίοδο. Πέραν τούτου, η Μ. Μαρκαντωνάτου χαρτογραφεί ενδεικτικά την επιρροή του Polanyi, εξετάζοντας αναλύσεις και εννοιολογήσεις σύγχρονων συγγραφέων και ερευνητών, οι οποίοι εντρυφούν στο ζήτημα της επέκτασης των πρακτικών της αγοράς, στα «πλασματικά εμπορεύματα», καθώς και στα διάφορα «κινήματα και αντικινήματα» που αναδείχθηκαν στην καμπή του 21ου αιώνα.

Θ. Γ.

Σελιδοποίηση: Πελαγία Τσακιράκη

